

دکتر شهرام پناهی خیای

ایمیل:

Sh.panahi@iau.ac.ir
Xiyavi4@gmail.com

وابستگی:

عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد
اسلامی واحد شهربابک

سه مقاله درباره مکاتب آذربایجانی «تحول خواهی جامعه زنان» و «ادبیات نوگرا»:

مدخلی بر نظریه های تقی رفعت و رفیع خان امین

چکیده:

جنبش آزادی خواهانه شیخ محمد خیابانی در آذربایجان، علاوه بر جنبه های سیاسی و اجتماعی، جنبه های فرهنگی و فکری نیز داشت. یکی از مهم ترین نمودهای این جنبش، ظهور مکتب «زن آزادخواهی یا فمینیسم آذربایجانی» بود. این مکتب توسط دو تن از اعضای حزب دموکرات آذربایجان، یعنی تقی رفعت و رفیع خان امین، بنیان نهاده شد. هدف اصلی این مکتب، توانمندسازی زنان ترک آذربایجانی و کسب فرصت برابر با مردان در دستیابی به منابع سیاسی و اجتماعی بود. این مکتب معتقد بود که جنسیت در ایران یک مسأله تاریخی است که در فرهنگ و نهادهای جامعه، در اشکال نابرابری های جنسیتی ساختارمند گردیده است. تغییر جامعه در تمامی ابعاد، به ویژه ارتقای آگاهی عمومی، عامل دستیابی زنان به موقعیت برابر خواهد بود. از طرفی، تقی رفعت، یکی از بنیان گذاران این مکتب، در زمینه ادبیات نیز نظریات نوگرایانه ای داشت. وی معتقد بود که ادیبان باید هم به ارزش های ادبیات گذشته پایبند باشند و هم در ارتباط با تحول تاریخی، جامعه را به سوی ارزش های فرهنگی پیشرفته هدایت کنند. به اعتقاد رفعت، انتقال ارزش ها از طریق ادبیاتی متحول، یکی از شروط تغییر اجتماعی است که زمینه تاریخی متناسب در بستر عقلانی برای توسعه و تحول اجتماعی را فراهم می کند. بدین ترتیب، در نتیجه تلاشهای رفعت برای نخستین بار در تاریخ آذربایجان و ایران مکتب نقد ادبی نقد و ادبیات نوگرا به ظهور رسید و لذا می توان او را بنیان گذار شعر نو در ایران دانست.

واژگان کلیدی: جنبش شیخ محمد خیابانی، آذربایجان، تقی رفعت، رفیع خان امین، فمینیسم آذربایجانی، ادبیات نوگرا، سنت و تجدد.

استناد (آپا): پناهی خیای، ش. سه مقاله درباره مکاتب آذربایجانی «تحول خواهی جامعه زنان» و «ادبیات نوگرا»: مدخلی بر نظریه های تقی رفعت و رفیع خان امین. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۲، زمستان ۲۰۲۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱. چاپا.

Dr. Shahram Panahi Khayavi

email:

Sh.panahi@iau.ac.ir
Xiyavi4@gmail.com

Affiliation:

Member of the faculty of
Islamic Azad University,
ShahrBabak branch

Three Articles on the Azerbaijani Schools of "Women's Society Transformation and Modern Literature

An Introduction to the Theories of Taqi Rafat and Rafi Khan Amin

Abstract:

The Constitutionalist Movement of Sheikh Mohammad Khiyabani in Azerbaijan had political, social, and cultural dimensions. One of the most important manifestations of this movement was the emergence of the "Women's Liberation or Azerbaijani Feminism" school. This school was founded by two members of the Azerbaijan Democratic Party, namely Taqi Rafat and Rafi Khan Amin. The main goal of this school was to empower Azerbaijani Turkish women and to gain equal opportunities with men in accessing political and social resources. This school believed that gender inequality in Iran is a historical issue that has been structured into forms of gender inequality in the culture and institutions of society. The change of society in all dimensions, especially the raising of public awareness, will be the factor in women's access to an equal position. On the other hand, Taqi Rafat, one of the founders of this school, also had progressive ideas in the field of literature. He believed that writers should adhere to the values of past literature and, in a context of historical transformation, guide society towards progressive cultural values. According to Rafat, the transmission of values through a transformed literature is one of the conditions of social change that provides an appropriate historical backdrop through rational considerations for social development and transformation. Thus, as a result of Rafat's efforts, for the first time in the history of Azerbaijan and Iran, the school of literary criticism and modernist literature emerged, and therefore he can be considered the founder of modern poetry in Iran.

Key words: Sheikh Mohammad Khiyabani movement, Azerbaijan, Taqi Rauf, Rafi Amin Khan, Azerbaijani feminism, modernist literature, tradition and modernity.

CITATION (APA): Panahi Khayavi, Sh. Three Articles on the Azerbaijani Schools of "Women's Society Transformation and Modern Literature, An Introduction to the Theories of Taqi Rafat and Rafi Khan Amin. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 02, winter 2024, ISSN: 3041-8690.

Dr. Shahram Panahi Khayavi

e-posta:

Sh.panahi@iau.ac.ir
Xiyavi4@gmail.com

Üyelik:

İslami Azad Üniversitesi
Şahrabak şubesi öğretim üyesi

Üç Makale: Azerbaycan Kadın Toplumu Dönüşümü ve Modern Edebiyat Okulları

Mirza Tagi Rafat ve Rafi Han Amin Teorilerine Giriş

Özet:

Şeyh Muhammed Hiyabani'nin Azerbaycan'daki özgürlükçü hareketi, bölge üzerinde kalıcı bir etki bırakan önemli bir siyasi, sosyal ve kültürel hareketti. Hareketin en önemli sonuçlarından biri, Azerbaycan'da iki yeni düşünce okulunun ortaya çıkmasıydı: Azerbaycan feminist okulu ve Azerbaycan modern edebiyat okulu. Bu okullar, Azerbaycan Demokrat Partisi üyeleri Mirza Tagi Rafat Tebrizli ve Rafi Han Amin tarafından kurulmuştur. Bu okulun temel amacı, Azerbaycan Türk kadınlarının güçlenmesi ve siyasi ve sosyal kaynaklara erkeklerle eşit fırsatlar elde etmesiydi. Bu okul, İran'da cinsiyetin toplumsal ve kültürel kurumların içine yerleşmiş bir tarihsel sorun olduğuna inanıyordu, bu da cinsiyet eşitsizliklerine yol açmaktaydı. Toplumun tüm boyutlarda, özellikle genel farkındalığın artırılmasıyla dönüşümü, kadınların eşit pozisyonlara ulaşmasının anahtarı olacaktır. Ayrıca, bu okulun kurucularından Tagi Rafat, edebiyat alanında da yenilikçi fikirlere sahipti. Rafat'a göre yazarlar, toplumu ileri kültürel değerlere doğru yönlendirirken geçmiş edebiyat değerlerine bağlı kalmalıdır. Rafat'a göre, dönüşümcü edebiyat aracılığıyla değerlerin aktarılması, toplumsal değişimin bir önkoşuludur ve entelektüel gelişme ve toplumsal dönüşüm için uygun bir tarihsel bağlam sunar. Sonuç olarak, Tagi Rafat'ın çabaları, Azerbaycan ve İran'da edebi eleştiri ve yeni dönem edebiyatının ortaya çıkmasına yol açmış ve onu İran'da yeni şiirin öncüsü yapmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şeyh Muhammed Hiyabani hareketi, Azerbaycan, Tagi Rafat, Rafi Han Amin, Azerbaycan feminizmi, yeni edebi akım, gelenek, yenilik.

CITATION (APA): Panahi Khayavi, Ş. Üç Makale: Azerbaycan Kadın Toplumu Dönüşümü ve Modern Edebiyat Okulları, Mirza Tagi Rafat ve Rafi Han Amin Teorilerine Giriş. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 02, kış 2024, ISSN: 3041-8690.

Dr. Şəhram Pənəhi Xəyavi

e-poçt:

Sh.panahi@iau.ac.ir
Xiyavi4@gmail.com

Mənsubiyyət:

İslam Azad Universitetinin
Şəhrbəbək filialının professor-
müəllim heyətinin üzvü

Üç məqalə: Azərbaycan qadın cəmiyyətinin inkişafı və müasir ədəbiyyat məktəbləri

Mirzə Tağı Rəfət və Rəfi xan Əminin teorilərinə giriş

Xülasə:

Azərbaycanda Şeyx Məhəmməd Xiyabani azadlıq hərəkatı siyasi və sosial aspektlərinə əlavə olaraq mədəni və fəlsəfi aspektlərə də malik idi. Bu hərəkatın ən mühüm aspektlərindən biri "Azərbaycan qadın qurtuluşu və ya feminizm" məktəbinin ortaya çıxması idi. Bu məktəb Azərbaycan Demokrat Partiyası üzvləri Tağı Rəfət və Rəfi xan Əmin tərəfindən qurulmuşdur. Bu məktəbin əsas məqsədi Azərbaycan türk qadınlarının gücləndirilməsi və kişilərlə eyni siyasi və sosial imkanlara sahib olması idi. Bu məktəb İranda cinsiyyətin cəmiyyətdə və mədəni qurumlarda tarixi bir problem olduğuna inanırdı ki, bu da cinsiyyət bərabərsizliklərinə səbəb olurdu. Cəmiyyətin bütün sahələrində, xüsusilə, ümumi məlumatlandırmanın çoxalması ilə çevrilməsi qadınların bərabər mövqə əldə etməsinin açarı olacaqdır. Həmçinin, bu məktəbin qurucularından Tağı Rəfət, ədəbiyyat sahəsində də novator fikirlərə sahib idi. Rəfətə görə yazıçılar, cəmiyyəti mədəni dəyərlərə yönləndirərkən keçmiş ədəbiyyat dəyərlərinə bağlı qalmalıdır. Bu həm də ədəbiyyat vasitəsilə dəyərlərin ötürülməsinin, cəmiyyətin dəyişiminin ön şərtlərindən biri olaraq intellektual inkişaf üçün uyğun bir tarixi kontekst təqdim edirdi. Nəticə olaraq, Tağı Rəfətin söyləri Azərbaycan və İranda ədəbi nəzəriyyə və yeni dövr ədəbiyyatının ortaya çıxmasına səbəb olmuş və onu İranda yeni şeirin təşəbbüskarı etmişdir.

Açar sözlər: Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatı, Azərbaycan, Tağı Rəfət, Rəfi xan Əmin, Azərbaycan feminizmi, yeni ədəbiyyat məktəbi, ənənə, yenilik

CITATION (APA): Pənəhi Xəyavi, Ş. Üç məqalə: Azərbaycan qadın cəmiyyətinin inkişafı və müasir ədəbiyyat məktəbləri, Mirzə Tağı Rəfət və Rəfi xan Əminin teorilərinə giriş. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 02, qış 2024, ISSN: 3041-8690.

مدخل:

در سال ۱۳۳۵ق/۱۹۱۷م، جنبش آزادی خواهانه به رهبری شیخ محمد خیابانی، از طریق فعالیت حزب دموکرات آذربایجان و انجمن های با نفوذ دموکرات ها سراسر آذربایجان را فراگرفت و به فرجام با برپایی قیام کوتاه مدتی از ۱۶ رجب تا ۲۹ ذی الحجه ۱۳۳۸ق/۹ آوریل تا ۱۴ سپتامبر ۱۹۲۰ م، به مبارزه سیاسی علنی با حکومت مرکزی پرداخت. طی سال های گفته شده، یکی از وجوه مشترک بنیان های فکری جنبش، نظریه «مدرنیسم یا تجددگرایی و پرداختن به چرایی عدم تکوین جامعه قانونمند» در دوره پس از مشروطه در آذربایجان و یا در کل ایران بود. با این ملاحظات، اندیشه ورزی جنبش پیش نیاز تحقق توسعه یافتگی را ایجاب نوعی شرایط فکری در بین آحاد جامعه و نگرش های مثبت فرهنگی برای پیشرفت و تحقق جامعه مدنی می دانست و از آنجاکه نوگرایی در قالب گسترده آن، یعنی نوسازی و نورآوری در فرایندها و تغییرات اجتماعی مطرح شد، لذا از خلال مفاهیم «سنت و مدرن»، اندیشه سترگ «تحول اجتماعی در سرزمین آذربایجان»، به طور اجتناب ناپذیری در میان نظریه پردازان جنبش به گفتمان منحصربه فردی تبدیل گردید و خصوصاً در برخی موضوعات اجتماعی و فرهنگی به ظهور و نضج مکاتب فکری جدیدی در این خطه انجامید، سهل است تاریخ معاصر ایران را مدیون خود کرد. از میان نویسندگان، رفیع خان امین و یکی از ممتازترین متفکران این دوره، تقی رفعت که هر دو نیز از اعضای حزب دموکرات آذربایجان بودند، برای نخستین بار و باتکیه بر مفاهیم کلیدی سنت و تجدد، «مکتب زن - آزاد - خواهی یا فمینیسم آذربایجانی» را در سال ۱۳۳۸ق/۱۹۲۰م، بنیان نهادند.

اصطلاح فمینیسم، واژه نسبتاً جدیدی در تاریخ ایران است و همان گونه که گفته شد به نظر می رسد که بدو توسط اندیشمندان یادشده، مطرح گردیده و پیرامون آن مباحث پُر دامنه ای درباب عوامل مؤثر در بهبود موقعیت زنان مورد بحث قرار گرفته است. هدف اصلی گفتمان، توانمندسازی «زنان ترک آذربایجانی» از لحاظ کسب فرصت برابر با مردان در دستیابی به منابع سیاسی و اجتماعی با هدف ارتقای منزلت، پایگاه و نقش اجتماعی برای مشارکت مدنی در جامعه بود. با این وصف، دو مقاله نخست مجموعه حاضر به بررسی شناخت شناسی های دارای دیدگاه فمینیستی در نظریه های تقی رفعت و رفیع امین پرداخته و در ادامه بحث نشان داده خواهد که آیا گفتمان اصلاحی تاحه حد به پویای جمعی زنان در آذربایجان در عرصه های سیاسی اجتماعی منجر گردیده است و نیز، به منظور تحلیل ساختار گفتمان بر مبنای این سؤال پیش خواهیم رفت که اندیشه های نظام اعتقادی مکتب آذربایجانی طرفداری از زنان پیرامون مقوله جنسیت چیست؟ پرسش مذکور را به فرضیه رهنمون می سازد که: جنسیت در ایران مسأله ای است تاریخی که در فرهنگ و نهادهای جامعه، در اشکال نابرابری های جنسیتی ساختارمند گردیده است و تغییر جامعه در تمامی ابعاد، به ویژه ارتقای آگاهی عمومی عاملیت رسیدن زنان به موقعیت برابر خواهد بود.

از طرفی، برای اولین بار رفعت در فاصله سال های (۳۸-۱۳۳۵ق/۲۰-۱۹۱۷م). با ذوق و استعداد بی نظیر سعی کرد جایگاه «سنت و تجدد» را به نحوی متفاوت از دیگر صاحب نظران متعارف در ادبیات تاریخ معاصر تعریف کند. به اعتقاد وی، ادیبان نه تنها باید به ارزش های ادبیات گذشته تعهد داشته باشند، در عین حال در ارتباط با تحول تاریخی معاصر شدن وظیفه یک ادیب

آن است که با تفکری هدفمند، جامعه را به سوی ارزش‌های فرهنگی پیشرفته هدایت نماید. بر مبنای این باورداشت، وی دیدگاه‌ها و استلزام‌های سودمندی در مورد تغییر برخی رویکردها از جمله: «نقد ادبی» و «نوآوری در شعر» را مطرح کرد. از آنجاکه در جنبش خیابانی بخشی از اندیشه‌ها معطوف به انتقال جامعه سنتی یا ماقبل نوسازی به درون نوعی سازمان اجتماعی به هم پیوسته است که از ویژگی‌های ملت‌های پیشرفته دارای رشد اجتماعی محسوب می‌شود، از این رو رفعت با طرح نظریه اشاره شده معتقد بود: انتقال ارزش‌ها از طریق ادبیاتی متحول، یکی از شروط تغییر اجتماعی است که زمینه تاریخی متناسب در بستر عقلانی برای توسعه و تحول اجتماعی را فراهم می‌کند. کل این دیدگاه، به طور عینی با تحولات تاریخی آذربایجان در زمان جنبش خیابانی در هم آمیخته شده است که نظریات رفعت در موضوع ادبیات، موضوع اصلی مقاله سوم این مجموعه را تشکیل می‌دهد.

مقاله اول: مکتب تحول‌خواهی زنان در آذربایجان (۱): جنبش اصلاحی و جامعه زنان

مقدمه

زنان در اغلب جنبش‌های ایران (تنباکو، مشروطه، قیام‌های محلی پس از مشروطه و جنبش جنگل) در دوره ۱۳۳۸-۱۳۰۸ ق/۱۸۹۰-۱۹۲۰ م که هدفشان ایجاد دگرگونی اجتماعی سیاسی بوده، در کنار مردان ایفای نقش کرده‌اند. اما، هیچ‌گاه پویش جمعی آنان در شکل یک جنبش مستقل نبوده‌اند.^۱ حداقل، ۴ ویژگی جنبش اجتماعی مورد نیاز بود که مشارکت جمعی آنان در عرصه سیاسی اجتماعی به جنبش زنان تبدیل می‌شد، که از میان آن‌ها، تنها ویژگی اول را دارا بوده و سه ویژگی دیگر ضعیف باقی مانده‌اند. این ویژگی‌ها عبارت‌اند از:

(۱) موقعیت و شرایط زندگی زنان نسبت به مردان تبعیض‌آمیز باشد (مانند تبعیض در کسب آگاهی، شغل، منزلت، ثروت و قدرت).

(۲) این تبعیض‌ها توسط گفتمان‌های فمینیستی^۱ تبیین شده و راه‌های برون‌رفت از آن‌ها تا حدی نشان داد شود.

(۳) سازمان‌ها و شبکه‌های غیردولتی و مستقل زنان شکل گرفته باشد.

(۴) زنان آماده باشند برای تحقق مطالباتشان صدای اعتراض خود را به گوش دولت و نهادهای مدافع تبعیض برسانند.^۲

اینک، باتوجه به توضیحات اشاره شده درباره ویژگی‌های جنبش زنان، بهتر می‌توان درباره محتوای ایدئولوژی و جهت‌گیری جنبش خیابانی، در موضوع زنان سخن گفت؛ از میان ویژگی‌های سابق الذکر، علاوه بر ویژگی اول، یعنی احساس شکاف و تبعیض میان موقعیت زنان در مقابل مردان، برای نخستین بار در جنبش خیابانی این وضعیت نابرابری از زوایای گوناگون توصیف و تبیین شده، ضمن آنکه در این گفت‌وگو، راه‌های برون‌شو برای خروج از وضعیت تبعیض‌آمیز زنان به روشنی به بحث عمومی تبدیل شده است. البته، برخی تمهیدات این اندیشه آن بوده که زمینه‌ای فراهم کند که زنان مستقلاً یا با تشکیل جمعیت‌هایی، صدای

اعتراض خود را به گوش جامعه برسانند، با این حال نمی‌توان ادعا کرد این کوشش‌ها به‌نوعی جنبش زنان تبدیل شده باشد و تنها می‌توان مشارکت زنان آذربایجان را به‌عنوان بخشی از پایگاه اجتماعی جنبش، که تا حدّ یک جنبش خرد اجتماعی فرصت فعالیت یافته‌اند، محسوب داشت. با این وصف، مسأله اصلی پژوهش حاضر عبارت‌است از این‌که: در ادبیات توسعه جنبش خیابانی، اندیشه‌های مربوط به بهبود موقعیت زنان دارای چه‌اهدافی در حوزه تغییر اجتماعی است؟ و آیا گفتمان‌اصلاحی به پویش‌جمعی زنان در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی منجر گردیده است یا نه؟ با در نظر گرفتن اینکه مطالبات زنان با شدت و ضعف در قبل و بعد از مشروطه در قالب اعتراف به نابرابری‌های اجتماعی مطرح بوده، بنابراین در این تحقیق اندیشه‌های دارای دیدگاه فمینیستی از نقطه‌نظر متفکران جنبش خیابانی مورد بحث قرار می‌گیرد، و لذا این دیدگاه به یک جنبش مهم در دوره تاریخ معاصر آذربایجان اشاره دارد.

اگر فمینیسم در کلی‌ترین معنایش، مسأله حقوق زنان در معنای تاریخی آن باشد، از این‌رو انگاره‌های این عقیده را می‌توان در بیان نظریه‌پردازان جنبش و ماهیت وابستگی‌شان به این باورداشت را مورد تحلیلی نقادانه قرار داد. از متفکران جنبش که از جهات مختلف درباره موقعیت اجتماعی مدنی زنان به بحث پرداختند، دکتر رفیع خان امین (زاده: ۱۲۸۸ق/ ۱۸۷۲م – درگذشت: نامعلوم)^۴ و تقی رفعت (۳۸-۱۳۰۸ ق/ ۱۹۲۰-۱۸۹۰)^۵ می‌باشند. خانم شمس کسمایی (۱۳۴۰-۱۲۶۲ش)^۶ نیز با اشعار خود درباره زنان، تنوع این گفت‌وگوها را دامن زد. همچنین، مطالب جسته‌گریخته‌ای نیز توسط خیابانی مطرح گردید و هاشم کلاتری^۷ نیز همسو با افراد فوق، مقاله‌هایی را در مجله ادبی آزادستان به چاپ رساند. که در مجموع، با بررسی عقاید آن‌ها می‌توان گونه‌های مختلفی از ادبیات فمینیستی را به‌لحاظ محتوا و نوع جهت‌گیری، مشخص نمود.

۱) گفتمان‌های اصلاحی و عوامل تثبیت مطالبات زنان:

نخستین بار، سلسله‌مقاله‌هایی توسط دکتر رفیع امین‌خان، با امضای «فمینیست»، پس از جمادی‌الاول ۱۳۳۸ق / ژانویه ۱۹۲۰م، در تجدید به چاپ رسید و دنباله بحث را تقی رفعت با امضای «فمینا» تا روزهای نهایی قیام (۲۹ ذی‌الحجه ۱۳۳۸ق/ ۱۴ سپتامبر ۱۹۲۰ م)، ادامه داد. رفیع امین، اولین مقاله خود با عنوان «زنان ما» را منتشر کرد که مضمون دقیق آن به‌جنبه‌های حقوق مدنی زنان در جامعه آذربایجان و به‌دفاع از حقوق برابر زنان در مقابل مردان اشاره داشت. وی در شرح نسبتاً مبسوطی درباره اوضاع زنان جامعه به این امر می‌پردازد که زنان نیز انسان هستند، شیء، چیز، کنیز و امثال آن نیستند و در انتهای مقاله نیز دولت و سنت‌های جامعه را در بی‌توجهی به حقوق زنان محکوم می‌کند:

در مملکت ما خیل چیزها... در بوته اهمال مانده و یکی از آن چیزها "زنان" ماهستند- (تعجب نکنید جسارناً زنان‌مان را در ردیف چیزها نام بردیم؛ زیرا اگر قدری به خود آئید ملتفت خواهید شد که زن ایرانی کنونی بغیر از "چیز"، اسم دیگری را لایق نیست. فعلاً نمی‌خواهیم بگوییم که درایران همیشه مرد ذیحق است و زن همیشه مغلوب چرا که آن یکی از جنس قوی است و این یکی از جنس ضعیف و نیز نمی‌خواهیم بگوییم

که در ایران زن از حقوق مشروعه خود مسلوب است زیرا نه اشخاص حامی او هستند و نه قانون حقوقی او را

صیانت می‌کند و نه او هم به حقوق خویشتن واقف و آشناست.^۸

در کنار جنبه‌های اجتماعی، تقی رفعت نیز به‌لحاظ فرهنگی^۹، خواستار تغییر بنیادی خانوادهٔ مردسالار در جامعه می‌باشد. او برای سودمند نشان دادن این دیدگاه در آذربایجان، توجه اصلی را به مبارزات فمینیستی جوامع اروپایی در طول ادوار قرن هفده تا بیستم میلادی معطوف می‌دارد که طی آن زنان پاره‌ای کشورهای منجمله، آمریکا و انگلیس توانسته‌اند برخی حقوق خود در برابر جامعهٔ مردسالار را بدست آورند. از این‌رو، پیدا شدن «مسلك فمینیسم، یعنی مدافع حقوقی زنان»، در اروپا در نتیجهٔ آگاهی مستمر زنان، و در واکنش علیه آن بخشی از جامعه شکل گرفته که خواستار حفظ وضع موجود بوده و در برابر این دیدگاه مرسوم که زن باید در خانه باشد و «مكلف به خانه‌داری»، به‌امر تربیت فرزند بپردازد، نیازهای جنسی مرد را برآورده کند و عامل «تأمین بقای نسل» باشد و در مقابل نیز، مرد کار کند و مایحتاج و امنیت خانه را تأمین نماید. در این شرایط تاریخی «زن حکم یک عنصر، یک عامل، یک موجود طبیعی را داشت که بایستی تابع قوانینی شود که مرد برای تنظیم ادارهٔ مالکانه خانه خود تنظیم می‌نمود».^{۱۰}

هدف اصلی رفعت از این سخنان، نشان دادن جایگاه برتر زنان اروپایی است که توانسته‌اند در مبارزه با جوامع خود، مهم‌ترین نیروهای بازدارندهٔ توسعه موفقیت خود را مهار و موقعیت نسبی خود را در جامعه ارتقا بخشند.

البته، در مقاله‌های اشاره شده و دیگر مقاله‌های مربوط به زنان، مباحث متنوع توأمانی وجود دارد که کلیت نظام اجتماعی و تمامی آحاد جامعه را مورد خطاب قرار می‌دهد که واجد اهمیت فراوان است. برای نمونه، تصریح می‌شود که زمینهٔ فعالیت تمام اقشار جامعه، از جمله زنان در جوامعی اتفاق افتاده که در آن «دموکراسی پارلمانی» مستقر شده و در همکاری با آن نهاد، دولت مدافع حقوق شهروندان وجود دارد و لذا، مُبشّران جنبش تأکید فراوانی نسبت به پیگیری مطالبات زنان از طریق نهادهای حکومتی دارند. با این ملاحظه، اندیشهٔ جنبش در موضوع زنان، به نقد جامعهٔ مردسالار می‌اندیشد و اذعان می‌شود در جامعهٔ ایرانی، فشارهای مختلفی به‌لحاظ سنت‌ها، ارزش‌های اجتماعی، تلقی‌ات مردم و نظایر آن‌ها به طرفداری از اینکه زنان محدود باقی‌مانند وجود دارد^{۱۱} و یکی از مهم‌ترین راه‌های برون‌رفت از این اوضاع نیز به کوشش‌های دولت در آگاهی بخشیدن مداوم به مردم و یا اقدامات عملی با هدف اصلاح چهارچوب‌های جامعهٔ سنتی وابسته است و لذا، کوتاهی دولت در این باره، بارها مورد تخطئهٔ فراوان قرار گرفته است.^{۱۲}

به‌رغم انتقادهای صریحی که نسبت به برخی مظاهر سنتی جامعه صورت می‌گیرد، درکل تلاش رفیع امین و تقی رفعت براین اصل استوار است که گفتمان‌های مربوط به زنان با ارزش‌های از پیش موجود جامعهٔ آذربایجان تطبیق شود. رفعت، با انتقاد از نوعی فمینیست در مباحث اروپایی که بیشتر داعیه‌دار تفاوت ذاتی زنان با مردان است و از برتری زن به‌عنوان روش زندگی

دفاع می‌کند، توجه را به بحث معقول‌تری در زمینه فمینیست عملگرایی منطق با جامعه آذربایجان معطوف می‌کند. او در تشریح این دیدگاه می‌گوید:

... «فمینیست» در اصطلاح امروزی شخصی را می‌گویند که طرفدار نسوان بوده و از حقوق حق آنان مدافعه می‌کند، برای بهترین احتیاجات و اصلاح وضعیات انفرادی و اجتماعی آنان مجاهدت می‌ورزد، به عبارت آخر، پیرو و سالک مسلک «فمینیسم» می‌باشد. یک عده، طرفداری از نسوان را از نقطه نظر منافع و محفوظات شخصیه خودشان تلقی نموده، در پیش‌معبوده نساء زانوی پرستش به زمین می‌گذارند؛ طریق ثناخوان و مدافعه پیش‌می‌گیرند، و از روی کمال تعبد، عواطف روحیه و اقدامات شخصیه را که ممکن است در زنان موجود باشند نوازش می‌کنند و می‌ستایند. برای تکمیل اسباب گمراهی ایشان درصدد گشودن راه‌های جدید و ایجاد ضلالت‌های نوبه‌نو می‌آیند... اصل فمینیسم یعنی طرفداری واقعی از نسوان، بکلی غیر از اینست: مدافعین حقوق زنان، فقط آسایش و استراحت مادی و معنوی زنان را در نظر می‌گیرند. جدّو جهد می‌ورزند که وضعیت حیاتی آنان را در توی خانواده و در خارج آن، به هر صورت در آغوش هیئت جامعه، اصلاح و تصحیح نموده با قوانین موضوعه، حمایت کامل از استقلال مادی و معنوی زنان به عمل بیاورد. آنان را به طرف یک تکامل هرچه بهتر و یک سعادت ممکن‌الحصول ارشاد و هدایت نمایند. بنابراین «فمینیست حقیقی» فضائل حمیده نسوان را تشویق و تشجیع کرده، از ضعف و ناتوانی‌های آنان متألم و متأثر می‌گردد و در اصلاح معایب ایشان از هیچ نوع فداکاری کوتاهی نمی‌ورزند...^{۱۳}

نظرات مربوط به نوسازی جامعه زنان با شرایط آذربایجان و در این موضوع، مشخص کردن جایگاه زن، حدومرز زن، سرشت زن، از جمله سؤالاتی است که مؤکداً از طرف رفعت، در برخی موارد از ناحیه خیابانی به آن‌ها پاسخ داده می‌شود. بساکه، رفعت در سلسله مقاله‌هایی با عنوان «مدپرستی»، به برخی عادت‌های زنان شهرنشین در تقلید از پوشش‌های غربی، اعتراض کرده و آن را مغایر با ارزش‌های فرهنگی جامعه آذربایجان و «مغایر اخلاق و دشمنی شرافت و ناموس»، می‌داند^{۱۴} و در این مورد، زنان ترک آذربایجانی را به هوشیاری نسبت به مفهوم واقعی مکتب طرفداری از زن فرا می‌خواند و در مسائل نوگرایی، جنبه تقلیدهای کورکورانه از جوامع غربی را مردود می‌داند. به اعتقاد رفعت، زنان ترک باتکیه بر هنجارها و هویت خانوارهای آذربایجانی نیز می‌توانند در عرصه فعالیت‌های اجتماعی شرکت جویند و این کار چندان دشواری نمی‌باشد. آن‌ها به راحتی می‌توانند «یک لباس مؤدب، ساده و پاکیزه، یک لباس متناسب با مقتضیات اقلیم و آب‌وهوا و مطابق تعلیمات فنون جدید» بپوشند و توأمان احساس احترام جامعه را بر خود برانگیزانند.^{۱۵}

مضافاً، خیابانی نیز از توسعه سطح اخلاق و فرهنگ زنان جامعه دفاع می‌کند، به شرط آن‌که روش‌ها و الگوهای ارائه‌شده مانع کارکرد موفقیت‌آمیز زنان در جامعه دموکراتیک نباشد. وی خاطرنشان می‌کند: زنان ترک در حوادث پس از مشروطه بارها

شایستگی خود را نشان داده‌اند و حتی اگر لازم شده به «واسطه فروختن اسباب زینت خودشان [در برابر دشمن خارجی] به امداد دولت شتافته‌اند».^۶ اگر مردان در جامعه مسئولیت‌های بیشتری دارند، زنان نیز می‌بایست شرایط مشابهی را دارا باشند، ولی نباید سیر وجهات تغییر در ظاهر و تقلید باشد، شعار داعیه‌داری برابری زن و مرد نباید نوعی احساس خلاء در جامعه به وجود آورد که به جای روی آوردن این بخش از جامعه برای احراز نقش‌های اجتماعی، آن‌ها را به مظاهر تقلیدگرایانه‌ای چون «مدپرستی» بکشاند. چنانچه، خیابانی در نطقی می‌گوید:

ممانعت از لباس‌های فرم جدید است، این تصور بکلی برخلاف واقع و بی‌مأخذ است، ما طرفدار تجدد هستیم و هرگز ممکن نیست یک کلمه ارتجاع‌آمیز و یا محافظه‌کارانه از زبان ما صادر شود. این سوءتفاهم ناشی از این بوده است که عالم نسون ما، نمی‌تواند در اجتماعات شرکت جویند، جای افسوس است، ولی باید بدانید که این جداگانه ولی عظیم و مهم که عالم صافترین قوای حیاتی خود را از آن کسب می‌نماید دارای یک اهمیت بزرگی است. نسون، هم یک جماعتی تشکیل می‌دهند که آن نیز در مقدرات این مملکت و در آینده این دموکراسی سهم بزرگی را دارا می‌باشد.... ما مشاهده می‌کنیم که بانوان درمدپرستی راه افراط را پیش گرفته‌اند، در این کار ناپسند رقابت می‌کنند... اصلاحات قیام، باید در عالم نسون هم نفوذ پیدا نماید، هرملتی با سحیه (حدود تجدد) خود تمایز می‌کند. مجموع اخلاق و صفات ویژه، سحیه را تشکیل می‌دهد، ... باید شما حاضر شوید تا عادات قبیحه و حالات روحیه سقیمه را مبدل به عادات و حالات صحیحه کنید روح شما بشاش و با نشاط باشد، والا موفقیتی بدست نخواهید آورد. و فراموش نکنید که آینده... بستگی به موفقیت‌های شما دارد.^{۱۷}

البته، در پاره‌ای موارد تفکرات و اعمال نوگرایانه در جامعه در ارتباط تنگاتنگ با ارزش‌های از پیش موجود جامعه قرار گرفته، مباحثی را برمی‌انگیخت. برای مثال، یکی از زنان «محفل تجددگرایان تبریز» به‌محتوای یک نمایشنامه کمدی روسی که در این شهر به صحنه آمده بود، اعتراض می‌کند و مضمون نمایش را منافی با ارزش‌های فرهنگی و اخلاقی زنان آذربایجان می‌داند.^{۱۸} تقی رفعت با پذیرش این انتقاد، آن‌را بهانه‌ای برای نگارش مقاله‌ای با عنوان «صنعت و اخلاق» قرار می‌دهد. وی، در این مقاله می‌گوید: ماهیت هنر در دوران جنبش نوزایی، مَبَشِّرِ روحیاتی چون برانگیختن احساسات غم و شادی، لذت‌جویی، زیباپرستی و ... می‌باشد. رفعت، این طرزتلقی را زمانی مناسب می‌داند که بتوان هنر را با آفرینش‌گری و برجستگی شخصیت که از فضائل انسان نوین می‌باشد، توأم نمود و در ارتباط با تغییر عادات جامعه زنان، هنر را وسیله و فرصتی قرار داد برای ابراز هویت اجتماعی و فرهنگی جامعه آذربایجان. به نظر وی، رابطه هنر و اخلاق در مسائل زنان عبارتست از: «احیاء یک صنعت دموکراتیک، خادم اخلاق دموکراتیک»، یعنی «تولید حظوظات نفیسه در دموکراسی، بدون جرح و تصدیع اخلاق دموکراتیک».^{۱۹} رفعت، شعار «صنعت برای صنعت» را به کار می‌برد و درنهایت تصریح می‌کند: «صنعت را ترویج می‌کنیم که با اخلاق عمومیه دموکراسی

ضدیت و منافاتی نداشته باشد. مقصود ما از تعبیر مذکور: مجموعه قوانین و شرائطی است که در تحت آن نسبت به درجات هیئت جامعه در هر قرن زندگی انسانی، قرین سعادت و خوشبختی تواند بود.^{۲۰}

افزون براین، رفعت باتوجه به تحولات جدید جامعه آذربایجان پس از مشروطه اذعان می‌کند: پاره‌ای از جنبه دگرگونی‌ها به مثابه آنچه که جوامع غربی نیز دوره گذار آن را طی کرده‌اند، ممکن است اوضاع زنان ترک آذربایجانی را دچار بحران ارزش‌ها، بحران روابط و گسستگی نموده و روابط متقابل افراد خانواده را دچار اشکال نماید. در این شرایط، مطالعه صحیح می‌تواند در پیشگیری این چالش‌ها سهم مهمی ایفا نماید. او با اشاره مجدد به دریافت‌های نادرست از تجددگرایی برخی زنان در گرایش به مسائلی چون: «مدرستی و تبرح»، نگرش‌های مثبت فرهنگی برای جلب «عواطف» در خانوارهای آذربایجان را پیش‌نیاز توسعه زنان عنوان می‌کند.^{۲۱} و در جای دیگر، مشخصات یک «زن نوگرا» مطابق با شئونات دوران معاصرش را این‌گونه توصیف می‌کند: زن باید نظیف و پاکیزه - در خور ستایش و شایسته محبت باشد - نظافت و پاکیزگی اولین شرط است و اساس حسن و زیبایی ظاهری او را تشکیل می‌دهد و وسیله تجلی فضائل حمیده او می‌گردد. حسن زیبایی حقیقی زن، واقع در پاکی فطرت و ضمیر اوست، یک فکر ترتیب شده عاری از آثار جهل‌وندانی متوازن؛ یک دل شفیق و روشن، صاف و عالی‌طبع یک هوش آزموده... دست‌های هنرور و کارکن.^{۲۲}

همسو با نظرات یادشده، رفیع امین نیز سعی بر آن دارد تا الگوهای زنان را در قالب موقعیت خانواده و در توجه به تحولات جدید آذربایجان و جهان جست‌وجو و حقیقت‌یابی نماید. به گفته وی: «امروز اوضاع جهان به کلی تغییر یافته و بشریت کنونی هر دم احتیاجات تازه و مبرمی احساس می‌کند»^{۲۳} و به‌ویژه، فرآیند مستمر دگرگونی‌ها، ماهیت نقش‌های اعضای خانواده را دستخوش تغییر تدریجی نموده است. برای مثال، مادران به‌صورت عرفی فرزندان خود را تربیت می‌کنند، ولی ایفای نقش صحیح آن‌ها منوط به این است که مادران خود نیز طرف آموزش جامعه واقع شوند. نگاه شئی‌انگارانه به زن، نقش تربیتی مادر را دچار اختلال می‌کند. وانگهی، نگرش جامعه مردسالار به زنان، همان نگاه متعارف گذشته است که براساس آن «مادران پدران ما جملگی زن بودند و زن هم جزو ملزومات است»، ولی شرایط معاصر ایجاب می‌کند که مادران نیز آموزش ببینند تا دختران خود را به‌طور صحیح آموزش دهند. مضافاً، به زنان علاوه بر امور خانه‌داری، آداب و معاشرت اجتماعی را بیاموزند و زبان مادری (ترکی آذربایجانی) را به‌شیوه صحیح به فرزندان خود بیاموزانند و از این طریق، آن‌ها را برای مشارکت سیاسی جامعه در پایبندی به قومیت و ملیت، به دولت و قانون آماده نمایند. به دخترانشان، روحیه و جسارت شرکت در مسائل اجتماعی را منتقل کنند. امکان حضور اولاد خود «در مدارس [برای] کسب علوم، فنون و صنایع» را فراهم نمایند، تا زندگی اجتماعی دختران در تداوم و تحول دگرگونی‌های جامعه حفظ گردد.^{۲۴}

اساس دیدگاه‌های اشاره‌شده، جریان «تحول، انتقال و تکامل» مبنی بر توسعه موقعیت زنان در خانواده را مدنظر قرار می‌دهد، ولی نکته‌ای که امین‌خان در تحقق این امر بدان اشاره دارد این است که آیا مادران در خانواده‌های آذربایجانی امکان

آموزش و در کل، مجالِ تحرک اجتماعی برایشان فراهم است تا بتوانند برای دختران خود الگوی مناسبی باشند؟ او در پاسخ به این سؤال می‌گوید:

هرطور شما مادران خود را حاضر کنید آن‌ها نیز، همانطور فرزندان خودشان را حاضر خواهند کرد. نیک و بد این به عهده شما خواهد بود، یعنی مسئول حقیقی شما خواهید شد زیرا اداره فردا، دختران شما هستند.^{۲۵}

در نوشته‌های بعدی، امین‌خان کوشید تا برخی جنبه‌های نوسازی جوامع غربی تا قرن بیستم میلادی که طی آن تحولات عظیمی در موقعیت زنان جامعه پدید آمده را یادآور و آرزومند تحولات مشابهی در سرزمین آذربایجان باشد. بنابه اظهار وی، دستاورد مشخص جوامع غربی در مسأله حقوق زنان، عبارت‌اند از: حق تحصیل نامحدود؛ عدم ممنوعیت آن‌ها در بیشتر حرفه‌ها؛ امکان مشارکت اقتصادی فعال زنان در جامعه؛ مالکیت بر اموال و دارایی‌ها؛ حق رأی دادن و امکان فعالیت سیاسی برای زنان؛ احراز پست‌های دولتی و نظایر آن.^{۲۶} از طرفی، رفیع‌امین اذعان می‌کند: علی‌رغم «احساسات تاریخی خودخواهانه مردان»، مردان اروپائی به همراه نظام‌های سیاسی کشورشان، لزوم بهبود موقعیت زنان را احساس کرده‌اند. دگرگونی‌های سیاسی، صنعتی شدن و در کل تغییرات اجتماعی در طول چند قرن گذشته، گسترش موج نوگرایی را سبب شده و انعطاف‌پذیری آن‌ها در موضوع زنان را پدید آورده است. ارتقای موقعیت زنان به دنبال جریان توسعه سیاسی و اجتماعی، خود پدیده‌ای قابل انتظار است و تنها مربوط به کشورهایی چون آمریکا و انگلیس نمی‌باشد، بسا که آذربایجان شاهد تغییرات فزاینده‌ای در سال‌های پیش‌و پس از مشروطه گردیده، ولی به دنبال این تحول، تغییر عمده‌ای در باب تحقق و تثبیت حقوق زنان صورت نگرفته است. برای مقایسه، کشور عثمانی مثال آورده می‌شود که با درک زود هنگام این واقعیت، درصدد تغییر شرایط زنان جامعه خود برآمدند:

در ممالک عثمانی نسوان امروز با نسوان سی سال قبل تفاوت کلی دارند و تربیه نسوان یکی از عواملی است که ذهن زمامداران عثمانی را مشغول می‌نماید و الحق در این سنوات اخیر مساعی مجدانه در این خصوص به عمل آورده و تعلیمات آنان را به درجه خوبی رسانیده‌اند. امروز زن ترک به ابراز لیاقت موفق آمده است.^{۲۷}

در اکثر مباحث، نهاد متعارف خانواده به‌طور ریشه‌ای نفی نشده، بلکه از شأن زنان در خانواده دفاع می‌شود، یعنی زنی که هم‌مادر است و هم‌شهروند؛ مادر به‌عنوان یک شهروند باید از ابزارهای ارتقای اجتماعی برخوردار باشد و مادری که در تعاملات خانواده، امکان بهره‌مندی از ابزارهای ترقی مثل تحصیل، ثروت و منزلت را حائز گردد. مع الوصف، در کنار بیان این تبییض‌ها، راه‌های برون‌رفت از آن‌ها نیز توسط نظریه‌پردازان نامبرده تا حدود زیادی نشان داده شده است: از نظر خیابانی، عامل اول تثبیت حقوق زنان، اصلاح «سازمان سیاسی جامعه و برقراری دموکراسی» پارلمانی است، به نحوی که رعایت حقوق مردم یا آنچه که وی «اولویت ملت بر دولت» می‌خواند، زمینه لازم برای تحقق حقوق آحاد جامعه، از جمله زنان را فراهم نماید.^{۲۸} عامل دوم، از نظر رفیع‌خان امین و تقی رفعت، قرار دادن جامعه در معرض «ادبیات فمینیستی»، به همراه تطبیق این ادبیات با شرایط جامعه آذربایجان می‌باشد. در چگونگی تطبیق این اندیشه با آذربایجان، نخستین و مهم‌ترین شرط اساسی بالا بردن آگاهی عمومی

است و این امر نیز، مستلزم فراهم کردن زمینه تحصیلات بدون قید و شرط برای این گروه اجتماعی است؛ چنان که هر دو شواهدی ارائه می‌دهند از اینکه تحقق حقوق زنان در جوامعی اتفاق افتاده که زنان آن جامعه از طریق کسب تحصیل در معرض آگاهی‌های مستمر قرار گرفته و از این طریق توانسته‌اند موقعیت اجتماعی خود را بهبود بخشند.^{۲۹}

بدین سیاق، رفیع خان امین بی‌توجهی به آموزش زنان کشور در آستانه قرن بیستم را به عنوان نقطه عطف تناقض جامعه دانسته و می‌گوید: بحران ناشی از آن نه تنها خانواده، بلکه کل نظام اجتماعی را تهدید می‌کند. توضیحات او در این مرحله مبتنی بر مشاهده او از شرایط بعضی خانواده‌هایی است که طی آن مرد تحصیل نموده، ولی زن خانه‌دار از نعمت تحصیل محروم مانده است، در نتیجه این شرایط «هر فرد [تحصیل کرده] ذکور... پس از تأهل، از عائله تازه تأسیس شده خود بیزار است... یک نظرسنجی بین زوج و زوجها.. به شما محقق خواهد کرد که میان آن‌ها حصارهای بس متینی وجود دارد که معاشرت آن‌ها را با همدیگر غیرممکن می‌نماید. این حصارها، ناشی است از عدم موازنه و مقایسه عقل و دانش و معرفت زوج که مدرسه رفته، درس خوانده، علوم و فنون تحصیل کرده، وقتی که به زوجه خود نگاه می‌کند یکنفر لاین شعوری را مشاهده می‌نماید و تجدید این مشاهده اسف‌آور، یک نوع حس تنفر در او تولید می‌کند که مبدل می‌شود اول به بروت، سپس به عدم میل و رغبت به مصاحبت زوج خویش، این عدم میل و رغبت باعث فرار او از رفیقه خود می‌گردد» و از این رو، برای اینکه خانواده حرکت موزون خود را در جامعه دنبال کند، باید سطح آگاهی‌های متعادل بین افراد درون خانواده برقرار گردد^{۳۰} و لذا، با توسعه آموزش و پرورش علاوه بر مردان، در موقعیت زنان نیز تغییر ایجاد می‌گردد که نتیجه حاصله کل جامعه را در بر می‌گیرد.

اما، وظیفه تعلیم و تربیت، به عهده دو نهاد «خانواده و حکومت» می‌باشد. نهاد خانواده، به صورت عرفی همواره این وظیفه را عهده‌دار بوده و تنها تأکیدی که در این مورد جایز می‌باشد، این است که نوع تربیت فرزندان و به ویژه، دختران باید به نحوی صورت گیرد که با مقتضیات جامعه معاصر هماهنگ باشد. واکنش و هوشیاری نسبت به ازدواج؛ تربیت «ذهنی و اخلاقی»، «تعلیم قوای جسمانی» و فراهم کردن زمینه حضور دختران برای نقش‌آفرینی در بیرون از خانه در مسائل متنوع اجتماعی، از جمله مواردی است که توانایی تحرک اجتماعی دختران را فراهم می‌سازد.^{۳۱} از طرفی، بخش مهمی از مسئولیت تعلیم و تربیت دختران، حکماً به عهده حکومت است که در سایه تأسیس مؤسسات آموزشی می‌بایست به این امر مهم بپردازد. چند عامل ممکن است که خانواده‌ها نتوانند در امر آموزش دختران به صورتی موفقیت‌آمیز عمل کنند؛ بعضی خانواده‌های سنتی، تحصیلات را برای دخترانشان جایز نمی‌دانند و یا به دلیل نابرابری‌های اقتصادی توانایی چنین کاری برای آن‌ها میسر نیست. از این رو، تحصیلات رایگان و اجباری که از طریق دولت هدایت و نظارت می‌شود، موانع تحصیل برای زنان در کنار مردان را از میان برخواهد داشت و مؤکداً مطرح می‌شود که دولت نه از روی «ترحم و دلسوزی»، بلکه از روی «احساس عدالت و انصاف» باید موضوع تحصیل زنان را در سرلوحه اقدامات کاملاً اساسی خود قرار دهد.^{۳۲}

(۲) زنان و جنبش اصلاحی؛ عرصه‌های مشارکت سیاسی- اجتماعی زنان در جنبش :

تا اینجا معلوم گردید که تبیین حقوق زنان تا حد قابل قبولی مورد بحث واقع شده و حتی، در برخی جنبه‌های محدود راه‌های برون رفت از آن نیز توضیح داده شده است. اما، در مورد ویژگی سوم و چهارم، یعنی وجود سازمان‌ها و شبکه‌های غیردولتی زنان و اینکه زنان بتوانند برای تحقق مطالباتشان از طریق جنبش خیابانی، صدای اعتراض خود را به گوش جامعه برسانند، شواهدی هرچندکلی در برخی اقدامات عملی جنبش دیده می‌شود، گرچه محدوده ضعیف‌تری نسبت به دو ویژگی اول را داراست که به‌طور اجمالی به آن پرداخته می‌شود.

درابتدا، لازم‌به‌ذکر است که اوضاع سیاسی آذربایجان پس از جنگ اول جهانی به‌گونه‌ای بود که مشارکت و هوشیاری زنان را در جامعه ایجاب می‌کرد. بالاخره، پس از انقلاب ۱۹۱۷ روسیه، نخست سربازان روسی به تاراج شهرهای آذربایجان پرداختند. مقارن با آن، حملات نظامی بیگانگان مسیحی به غرب آذربایجان آغاز شد و تا سال ۱۳۳۷ ق/۱۹۱۹ م، امتداد یافت. بعد از آن کردها به رهبری اسماعیل سمیتقو، یک یاغی احمق و جنایت‌کار دنباله تهاجمات را پی گرفتند. مهاجمان غریبه، در این سال‌ها تا آنجاکه در توان داشتند به غارت و کشتارهای اهالی بومی و با هدف اصلی تصرف اراضی غربی آذربایجان پرداختند. دموکرات‌های تبریز که اخبار این فجایع را به‌صورت گسترده‌ای در جریده تجدد و در میتینگ‌های شهری بازتاب می‌دادند، وقتی دریافتند که استمدادهای آن‌ها از دولت برای یاری رساندن به مردم ترک آذربایجان نتیجه‌ای نخواهد داشت، درصدد برآمدند تا بخشی از تبلیغات را معطوف به آماده‌سازی و هوشیاری خود مردم نمایند. در این هنگامه، شاید درخشنده‌ترین اقدام را «رخشنده» زن امیر امجد ماکوئی (از سران دین‌فوذ شهر خوی) انجام داد. او با تشکیل کمیته‌ای به نام «کمیته دفاع از غرب آذربایجان» اقدام به جذب اعضای زن نمود که شاخه نظامی کمیته، زنان مسلحی را در اختیار داشت که در کنار مردان می‌جنگیدند و بخش تبلیغی کمیته، اعضای زنان فعال را به شهرها گسیل می‌داشت که مردم را آگاه نموده و آن‌ها را به مقاومت مسلحانه ترغیب نمایند. باری، این شجاعت کم‌نظیر مورد حمایت قاطع دموکرات‌ها واقع گشت و رخشنده مبارز در نوروز ۱۲۹۷ ش، اولین بیانیه کمیته دفاع از غرب آذربایجان را در تجدد به چاپ رساند که در آن با شرح مختصری از اعمال و اهداف دشمنان، از جامعه زنان ترک آذربایجان خواسته شد تا با هدف دفاع از تمامیت اراضی آذربایجان متحد و مجهز شوند:

... برخیزید! ای خواهران!... بعد از این دیگر ما را سزاوار نیست که در خانه‌هایمان نشسته لاقید لاقیدانه، وطن و ناموس و ملیت و افتخار خودمان را در معرض تهدید بگذاریم!... در مدافعه وطن، زنان کمتر از مردان مکلف نیستند! بلکه وظیفه زنان، عالیه‌تر از آن مردان می‌باشد. ما، باید مردان خود را به ایفای لازمه فتوت و قیام به اجرای وظیفه دفاع از وطن، تشویق و هدایت نمائیم!... من اطمینان کامل دارم، در این قرن تمدن، در میان خواهران ... من، هیچ‌یک پیدا نخواهد شد که از ادای تکلیف خواهری کوتاهی ورزند... پس از این اقدامات و پیش‌قدمی‌ها، خود را ذی‌حق می‌دانم که بگویم: ای خواهران!... به ایفای وظیفه وطن‌خواهی قیام کنید! تمام برادران و فرزندان خودشان که در سن خدمت و در خور برداشتن تنگ هستند، از خانه خارج نموده، برای

دفاع از جان و ناموس خواهران و برادران ارومیه و سلماس و صفحات غربی آذربایجان به میدان مبارزه روانه کنید. امروزه، وطن از دختران خودش وفاداری و غیرت می‌خواهد.

خوی: جمادی‌الاول ۱۳۳۶ ق.^{۳۳}

علاوه‌براین، گردانندگان جریدهٔ تجدد با گزینش مقاله‌هایی از تاریخ انقلابات جهان و نقش زنان در آن‌ها،^{۳۴} به‌نحوی عمل می‌کردند تا با ارائهٔ تبلیغات بتوانند زمینهٔ مشارکت زنان را در جنبش، فراهم نمایند. با کوشش‌های فراوان تا سال ۱۳۳۸ ق/ ۱۹۲۰ م، گروهی از زنان به حزب دموکرات آذربایجان به‌رهبری خیابانی پیوستند. تجدد از این گروه، با نام «محفل زنان تجددگرایان آزادستان»،^{۳۵} نام می‌برد. بالطبع، زنان تجددگرا، در مراسم گوناگون شرکت می‌جستند و کادر رهبری جنبش آماده بود که نظراتشان را در خصوص مسائل گوناگون مورد توجه قرار دهد.^{۳۶} از دیگر اقدام‌های عملی، می‌توان از تلاش‌های فراوان دموکرات‌ها برای تبلیغ و یا تأسیس مدارس و مؤسسات آموزشی برای دختران نام برد. در فاصله‌سال‌های ۱۳۳۸-۱۳۳۵ ق/ ۱۹۲۰-۱۹۱۷ م، روند تأسیس و توسعه مدارس دخترانه به‌صورت چشم‌گیری افزایش یافت که گسترهٔ فعالیت آن را می‌توان در بیشتر شهرهای آذربایجان، از جمله در اردبیل، سراب، شبستر، شرفخانه، مراغه، ارومیه، ساوجبلاغ (مهاباد)، اسکو، زنجان، همدان و... مشاهده نمود.^{۳۷} از نکات قابل توجه آن‌است که اکثر مؤسسات آموزشی دخترانه رایگان بوده و یا مجال یک‌سال تحصیل مجانی برای افراد کم‌درآمد میسر بوده است.^{۳۸}

شایان ذکر است، در کنار نوشته‌های تقی رفعت و رفیع امین، خانم شمس کسمایی با چاپ اشعار مختلفی، تنوع ادبیات فمینیستی را گسترش داد. کسمایی زادهٔ شهر یزد بود و پس از ازدواج با ارباب‌زاده که تاجر چای بود به عشق‌آباد پایتخت ترکمنستان کنونی رفت و پس از چهارده سال و به‌دنبال ورشکستگی شوهرش در سال ۱۳۳۶ ق/ ۱۹۱۸ م، به همراه همسر و فرزندان (صفا، اکبر و کریم)^{۳۹} به آذربایجان ایران آمده و در تبریز اقامت گزید. او که زنی روشنفکر با تمایلات آزادی‌خواهانه بود به عضویت سازمان جنبش خیابانی پیوست و به میانداری رفعت، اشعار چندی را در تجدد و مجلهٔ ادبی آزادستان به چاپ رساند.^{۴۰} مضمون اشعار او شامل: نقد جامعهٔ مردسالار؛ انتقادهای جهت‌دار از سنت‌ها و طرز تلقی‌ات جامعه نسبت به زنان؛ انتقاد از نبود آگاهی زنان و محرومیت آن‌ها جهت مشارکت در مسائل اجتماعی و تلاش برای بهبود بخشیدن منزلت اجتماعی زنان در جامعه می‌باشد. در یکی از اشعار کسمایی که ذیل عنوان «ادبیات در عالم نسوان» در جریدهٔ تجدد به چاپ رسیده، می‌خوانیم:

دربر اهل یقین و صاحب وجدان مطلب بهت آورست عالم نسوان!

خلقت بی‌حسن زن نمیبرد آخر حاصل از این خط و خال و زلف پریشان

می‌گذرد قرن‌ها نکرده تفاوت عائله مسلمین خصوص در ایران

دورهٔ آزادی‌است و عصر خلاصی ما زاناث و ذکور سربگریان

تاکی و تا چند در فلاکت و ذلت ملت مأیوس سرفکنده نادان!

مورد بحث است تا فضاء کنونی چاره‌نما ورنه مشوی پیشیمان

جامه غفلت چه سود چاک نمودن چون رسد این وقت هرج و مرج پایان.^{۴۱}

در مراسم گاردن پارتنی که معمولاً به همت دموکرات‌های تبریز به‌منظور بزرگداشت یاد و خاطرهٔ جان‌باختگان مشروطه‌خواه ترک آذربایجان برگزار می‌شد، یکی دیگر از اشعار^{۴۲} کسمایی را دختر هفت‌ساله‌اش، به اسم «صفا» خواند و در پایان مراسم رو به مخاطبان خود گفت:

ای پدران! ای آقایان! خواهش می‌کنم، هرگونه رفتاری که با پسران خود دارید. با ما نیز- دختران شمائیم-

آن‌گونه رفتار نمایید. در تربیت ما هم بکوشید. تا ما دختران، کم‌تر از برادران خودمان و پست‌تر و بی‌علم‌تر

نباشیم.^{۴۳}

چاپ این سخنان در تجدد، به‌صورت معنی‌داری حکایت از آن دارد که جنبش در طرفداری از زنان، فرصتی برای این گروه اجتماعی فراهم ساخته که بتوانند صدای اعتراض خود را به گوش جامعه و دولت برسانند. از این‌رو، می‌توان گفت جنبش برای عمومی کردن ادبیات فمینیستی از نوعی عمل‌گرایی پیروی می‌کند. چنانچه، کسمایی در نامهٔ تشکری که به روزنامهٔ تجدد ارائه کرد، از این موضوع اظهار خرسندی می‌کند که او و دیگر زنان تبریز، توانسته‌اند تا به‌واسطهٔ زمینه‌ای که جنبش برای آن‌ها فراهم ساخته، در مسائل مربوط به «حیات اجتماعی» شرکت جویند.^{۴۴}

بدین‌نهیج، موارد اشاره‌شده، نمونه‌های چندی از چگونگی مشارکت زنان، در فاصله سال‌های ۱۳۳۸-۱۳۳۵ ق/ ۱۹۲۰-۱۹۱۷ م، در آذربایجان می‌باشد. با این‌حال، آنچه در اندیشه‌های جنبش به‌عنوان یک گفتمان رونق‌گیر مطرح است، گفتمانی است که از حقوق و موقعیت برابر زنان در «عرصهٔ عمومی» دفاع می‌کند که جهت عمدهٔ آن، تبدیل نگرش «خانوادهٔ مردسالار» به «خانوادهٔ برابر» می‌باشد. ضمناً، رفیع‌خان امین و رفعت می‌کوشیدند، برخی دعاوی فمینیستی به‌شیوهٔ آرای غربی که زنان را برتر از مردان دانسته و یا آزادی‌های بی‌حدومرزی برای آنان قائل می‌شدند را مردود شناخته و حتی، دلایلی را مطرح نمایند که این‌گونه ادعاها در کشورهای اروپائی نیز با شکست روبه‌رو شده است^{۴۵} و جملگی، تلاش آن‌ها بر این اصل بود که «ادبیات فمینیستی» را با جامعهٔ آذربایجان به‌نحوی تطبیق نمایند که شرایط رشد آن در جامعه به‌عنوان یک گفتمان قابل‌پذیرش فراهم گردد.

نتیجه‌گیری:

بحث در باب حقوق اجتماعی و مدنی زنان، به‌مثابهٔ اندیشه‌ای مؤثر به‌سازماندهی زنان در توسعهٔ اجتماعی می‌انديشد و برای رسیدن به این مقصود، نظریه‌پردازان جنبش طرح سؤال‌ها، بیان راه‌حل‌ها و راه‌های برون‌رفت از آن‌ها را مفیدتر یافته‌اند و لذا، نظریهٔ فمینیستی در گفتمان جنبش برای بهبود موقعیت زنان ترک آذربایجانی، نتیجهٔ واضحی از این تلاش کلی است.

گفتمان‌اصلاحی در مورد زنان و دیدگاه‌های مرتبط با آن، زن و مرد را به یک‌اندازه ترغیب کرده تا در مورد گذشته تغییرات جدیدی را پذیرا باشند و برای رفع تقابل دوگانه بین معاصرشدن زنان و ساختارهای فکری از پیش موجود جامعه، سعی بر آن بود که حتی‌الامکان الگوهای تغییر با سراط جامعه آذربایجان منطبق و مطرح شود. حق داشتن کار، پرداختن به تحصیلات رسمی، تساوی اقتصادی، تعادل اجتماعی و نظایر آن، از جمله حقوق نوین زنان است که در نظریات متفکرانی چون رفیع امین به آن تأکید شده است. از تلاش‌های دیگر این گفتمان آن بود که زنان مستقلاً و یا با تشکیل جمعیت‌هایی بتوانند صدای اعتراض و نوع مطالبات خود را به گوش جامعه و دولت برسانند و چنانچه، بر اثر تمهیدات فراوان مبشران جنبش، زمینه‌ای فراهم شد که زنان به عنوان بخشی از پایگاه جنبش در پاره‌ای فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی شرکت جویند.

مقاله دوم: مکتب تحول‌خواهی زنان در آذربایجان (۲): جامعه‌شناسی نخستین گفتمان‌اصلاحی

مقدمه

پژوهشگرانی که در سال‌های اخیر خود را به شدت به مطالعات زنان علاقه‌مند نشان می‌دهند، از این موضوع شکوه دارند که در تاریخ تصویر کُز دیسه‌ای از زنان به دست می‌آید و یا در اغلب موارد، زنان از نمونه‌های پژوهشی در گذشته حذف شده یا نادیده گرفته شده‌اند. باید تصریح کرد، حتی جامعه‌شناسی نوین که نزدیکترین علم به مطالعه جوامع انسانی محسوب می‌شود، به تبعیض گسترده در توجه مناسب به زنان متهم است.^۱ مضافاً، بخشی از نارسایی‌ها به سوابق پژوهش‌ها درباره تاریخ زنان مربوط است که در موضوعات چندی کم‌شناخته و در بسیاری مسائل ناشناخته باقی‌مانده است. وانگهی، باید در نظر داشت که نابرابری‌های جنسیتی با پدیداری و تکوین سایر نابرابری‌های اجتماعی در روندهای متوالی تاریخی و نهادهای در حال تحول جامعه مرتبط است و همچنین ماهیت اصلی نابرابری، مسأله‌ای چندعلتی و خصلتی تاریخی و ساختاری و البته، در گذر زمان نسبی داشته است.

در مقاله اول مجموعه حاضر مشخص گردید که ماهیت کلی نظریات رفیع‌خان امین و تقی رفعت در خصوص بهبود موقعیت زنان حول چه مباحث محوری مطرح شده و اینکه کوشش‌های صورت گرفته تا چه حد به پویای جمعی زنان ترک در آذربایجان انجامیده است. باری، در ادامه مقاله پیشین، مسأله محوری گفتار کنونی عبارت است از اینکه از زاویه مباحث جامعه‌شناسانه گفتمان‌اصلاحی در مقوله جنسیت و نظام جنسیتی در آذربایجان بیانگر کدام قلمرو مفهومی از لحاظ محتوا و جهت‌گیری می‌باشد؟

پرسش مذکور ما را به این فرضیه رهنمون می‌سازد که به باور متفکرانی همچون رفعت و رفیع امین، نابرابری جنسیتی با بنیان‌های فکری و فرهنگی جامعه ارتباط داشته و از اصول سازمان‌دهنده در زندگی اجتماعی است که هویت و پنداشت‌های ما را تشکیل می‌دهد. از آنجاکه بر مبنای تفاوت‌های جنسیت‌گرایانه کنش‌های افراد جامعه ساختاربندی شده و منابع موجود به آن تخصیص می‌یابد، لذا، برای دست یافتن زنان به موقعیت برابر لازم است که موانع موجود در تمامی ابعاد کلان اجتماعی مطالعه

و موانع ذهنی و عینی برطرف گردد. مع الوصف، هدف پژوهش حاضر بدو آشنایی با یک بحث مهم در تاریخ آذربایجان است که رهیافت‌های حاصل به پژوهش‌های جامعه‌شناسی و تاریخ اجتماعی یاری خواهد رساند و سپس، یک هدف تجربی این خواهد بود که بتوانیم تجربیات زندگی خود را با ساختار جامعه‌ای که در آن بسر می‌بریم، مرتبط کنیم و با جان و دل برای ایجاد یک تحول اجتماعی مثبت به اصلاح آن مبادرت ورزیم.

- گفتمان‌اصلاحی: «جنسیت و عوامل بهبود شرایط زنان»

چنانچه، ریشه‌های جنبش «مکتب طرفداری از زن» در مفهوم برابری انسان‌ها و تساوی حقوق شناخته می‌شود که ابتدا در طول قرن هفدهم میلادی در انگلستان مطرح شده و سپس در انقلاب فرانسه در سده هیجدهم میلادی به شکوفایی رسید،^۲ در آذربایجان نیز نخستین گفتمان اصلاح‌طلبانه را می‌بایست به مقاله‌های رفیع‌خان امین و تقی رفعت نسبت داد که از سال ۱۳۳۸ق/۱۹۲۰م در روزنامه «تجدد» منتشر شده و به‌نوعی مشابه، منتها متناسب با هویت تاریخی این خطه بحث تساوی حقوق قانونی زنان مطرح کرده‌اند.

در معرفی مبادی نظری گفتمان، می‌توان به چند گزیده کوتاه اشاره کرد: رفیع‌خان امین در یکی از مقاله‌ها هدف خود را «نهضت تجددخواهانه [ای]» در آذربایجان می‌داند که «تنها مقصودش نهضت تربیت دوشیزگان می‌باشد» و سپس تصریح می‌دارد که «باید امیدوار شد که این نهضت ترقی‌پرورانه از روی عقل و بصیرت»، مورد بحث و بررسی قرار گیرد.^۳

عبارت گفته‌شده، شمایی از جهت‌گیری کلی گفتمان‌اصلاحی است؛ در مورد پذیرش و الگو قرار دادن «مکتب فمینیستی غرب»، این اعتقاد وجود دارد که بهترین خدمت به برابری، داشتن معرفت دقیق درباره زنان متناسب با جامعه آذربایجان، یعنی خاستگاه زیستی و اجتماعی نظریه‌پرداز مذکور است.^۴ در پژوهش قبلی (مقاله اول: مکتب تحول‌خواهی زنان در آذربایجان...) تلویحاً، و در مقاله حاضر به تأکید بر این نظر پافشاری می‌گردد که ما با «زایش نوعی مکتب زن-آزادخواهی یا فمینیسم آذربایجانی» در تاریخ معاصر ایران مواجه هستیم که هویت مستقل خود را دارد، به این معنی که گفتمان‌اصلاحی در مورد زنان و دیدگاه‌های مرتبط با آن برای رفع تقابل دوگانه بین ساختارهای فکری از پیش موجود و معاصر شدن، سعی داشت تا الگوهای تغییر را به لحاظ ساختاری و فرهنگی با شرایط جامعه آذربایجان منطبق و مطرح نماید. بدین‌نهیج، این مکتب تقلیدی از مکاتب غربی در این خطه نبود، بلکه ترکیب‌کننده و تکمیل‌سازنده بود و واجد رهیافتی تاریخی بود که ارزش فرهنگی آن به صورت نظری و عملی بار دیگر در ایدئولوژی جنبش سیدجعفر پیشه‌وری (۱۳۲۴-۲۵ ش) به میان آمد؛ جنبش تکرارشونده دیگری در همین سرزمین که فرهنگ سیاسی جنبش متقدم (جنبش خیابانی)، به صورتی سیال، به عنوان مایه‌بخش و بخشی از ساخت‌مایه پایگاه فکری جنبش بعدی گردید و لذا، اندیشه‌های بعدی را می‌توان تکمیل‌کننده نظریه‌های پیشین در باب زنان محسوب داشت.^۵ وانگهی، گفتمان‌اصلاحی را می‌توان نوعی نظریه سیاسی نیز فرض کرد که همگام با جنبش دگرگونی طلب خیابانی در خطه آذربایجان نه تنها در صد

تغییر جامعه، بلکه در پی متحول کردن آن است. هدف آن بود که با درک سازوکارهایی که جامعه مردسالار زنان را محدود می‌کنند، تحول در جامعه به وجود آورد تا دیگر زنان فرودست نباشند.

علی‌هذا، در ادبیاتِ گفتمان‌اصلاحی، زنان نقش محوری دارند و بخش عمده آنچه که با عبارت‌هایی همچون: «تغییر وضعیت اجتماعی زن»؛^۶ «اصلاح عوالم حیاتیة نسوان»؛^۷ «نهضت تربیت دوشیزگان»^۸ و نظایر آن به وفور دیده می‌شود، به زنان معطوف بوده و به توضیح مقولات متعدد، ذیل «مقوله جنسیتی» به آن‌ها پرداخته شده است، مفهومی که در جامعه‌شناسی نوین فرآیندهایی را تشریح می‌کند که از طریق آن معانی اجتماعی به «جنس زیست‌شناختی» وصل می‌شود.^۹ بالاجمال، «انتساب» یا «مقوله جنسیتی» معرف نوعی نابرابری جنسیتی و عوامل مشروعیت‌دهنده آن است. ایضاً، این اصطلاح، در معنی دادن به نابرابری جنسیتی تبلور می‌یابد و به شرایطی اطلاق می‌شود که مردم نابرابری‌ها را مشروع تلقی می‌کنند. مشروع در این مضمون، عبارت‌است از فرآیندهایی که از طریق آن نابرابری‌ها توجیه می‌شوند، یعنی با روش‌هایی درک و فهمیده می‌شوند و آن‌ها را مناسب و معقول می‌سازند. از این نظر، نابرابری‌ها را می‌توان امری بدیهی دانسته و قابل قبول و مطلوب تلقی کرد.^۱ در این باره رفعت، در اعتراض به عوامل مشروعیت‌بخش نابرابری‌ها در ایران می‌گوید:

وضعیت زن ایرانی، در محیط اجتماعی ایران بمنتهای درجه بی‌تربیت و بی‌قاعده است. مردان ایران، زنان‌شان را در زنجیر اسارت نگه میدارند. از نتیجه، سرچشمه‌های آزادی که باید به نسل‌های آینده آنان را سیراب کند، مبدل به سراب‌های حسرت‌افزا می‌شوند. زنان اسیر، فرزندان اسیر می‌زایند. شیر پستان مادران مظلوم، رگ‌های جوان طفل‌های نوزاد را با یک خون سست، یک خون قابل مظلومیت، پر می‌سازد. اسارت، چنانچه گفتیم اسارت را بار می‌آورد!... و [هویت ایرانی]، با یک سرعت هولناک، به جانب یک تفسخ و فساد محقق و مهلک، شتابان می‌شود...^{۱۱}

دراظهارات فوق‌الذکر، جنسیت یک سازه اجتماعی است که جامعه به جنس زن تحمیل کرده و از طریق آن تبعیض و نابرابری جنسیتی را خلق و بازتولید نموده است. از طرفی، پرده برداشتن از خصلت اجتماعی زنان به لحاظ تاریخی و اینکه چگونه زنان از حقوق برابر در قلمرو عمومی محروم بوده و در بند انقیاد بسر می‌برند و تأمل در این واقعیت که جایگاه زن و احساس هویت او دچار گسست شده و تغییرپذیری مفهوم زن و انسجام جایگاه آن موکول به تعامل عاطفی با این مفهوم است:

... باید همه تسلیات، دلجوئی‌ها، تشویقات و تشجیعات، مهربانی و فداکاری‌های ما، جمعاً معطوف و متوجه

بجانب زنان باشد و بس.^{۱۲}

بدین‌سان، رفعت ترویج ارزش‌های انسان‌دوستانه نظیر احترام و نوع‌دوستی در اصلاح «روابط بین زنان و مردان» و ارتقای میزان آمادگی آنان برای عمل در جهت کاهش نابرابری‌های جنسیتی را مفید و مؤثر می‌داند. به زعم وی، اجتماع انسانی در ایران

بیش از حد، صورتی جنسیت‌گرا به خود گرفته و نظام جامعه حول اعتقاد به وجود دو جنس مخالف، یعنی «مرد و زن» بنا شده است که بیانگر نوعی تفاوت‌های ذاتی بین دو جنس است:

... زن ایرانی از آن چیزهاست که در بوتۀ اهمال مانده، زیرا اگر قدری تفکر فرمائید خواهید دید که در ایران در هیچ مورد اجتماعی از زن ایرانی صحبتی در میان نیست... در ایران همیشه مرد ذی حق است و زن همیشه مغلوب چراکه آن یکی از جنس قوی است و این یکی از جنس ضعیف...^{۱۳}

واپسین تأکیدها، به این مسأله اشارت دارد که تفاوت‌های جنسیتی، نوعی تولید اجباری است که ماهیت اجتماعی و تاریخی دارند، چنانچه اصطلاحاتی چون: «جنس قوی» به مرد و «جنس ضعیف» به زن، مؤید آن است که «تفاوت‌های ذاتی و طبیعی»^{۱۴} درباره تفاوت جنسیتی را اجتماع بیش از حد بزرگ‌نمایی و آن را به یک رفتار نهادی تبدیل کرده است.

در اینجا، اجمالاً به مسأله «فرهنگ جامعه» و مقوله «نظام جنسیتی» اشاره می‌کنیم: در اکثر جوامع، تبعیض میان زن و مرد امری عادی تلقی می‌شود، معذک میزان و شدت رواج آن در هر فرهنگی با فرهنگ دیگر متفاوت است، زیرا ارزش‌های فرهنگی و معنوی مورد قبول افراد جامعه در جریان اجتماعی شدن در آن‌ها درونی می‌شود و کنش‌های رفتاری افراد نسبت به همدیگر شکل می‌گیرد.^{۱۵} بدین جهت، در تحلیل موانع فرهنگی، به‌ویژه نگرش‌های جنسیتی و سنتی مردان و حتی خود زنان، موضوع مورد علاقه امین‌خان و رفعت علاوه بر طرح مسأله نابرابری زنان، بی‌شبه ضرورت مقابله با آن و مبارزه با نگرش‌های منفی فرهنگی است:

ما برای تنظیم و تنسيق هیئت اجتماعی... که بجهت عدم التفات و عدم اطلاع بر نفوذ معنوی و اخلاقی زنان، در تهیه مقدمات سعادت بشریه، زنان را به استبداد و تضییق بی‌حد و پایان رسوم و عادات سخیفه ترک نموده است، لازم می‌دانم که یک انتباه عمومی در افکار مملکت بوجود آوریم.^{۱۶}

و در پیشنهادی دیگر، می‌خوانیم:

... آداب و رسومات، قوانین و نظامات متنوعه، در نقاط و ممالک مختلفۀ عالم، روزگار زنان را [از] مسائل خوبی‌ها و تیرگی‌های کم‌وبیش [آگاه] گردانیده است.^{۱۷}

علی‌هذا، جهات اندیشه عمدتاً متوجه برخورداری شدن زنان از حقوق برابر با مردان در برابر قوانین عرفی جامعه است. آنجا که تأکید به تنویر افکار عمومی است، مصداق این سخن است که «مشارکت مدنی زنان تابع فرهنگ و سنت‌های مدنی جوامع است»^{۱۸} و برای برخورداری آنان از حمایت‌های حقوقی با مردان، بازنگری نگرش‌های عمیقاً نهادینه شده فرهنگی در جهت تقویت حمایت حقوقی از زنان و حذف برخی قوانین مغایر با برخورداری زنان از حقوق برابر با مردان است.

علاوه بر آن، از زاویه فرهنگ و اجتماع، جنسیت به مثابه «نظام عادات اجتماعی» نگاه می‌شود. این نظام تمایز جنسیتی را به وجود آورده، حفظ کرده و روابط نابرابری را بر اساس این تمایزات سازماندهی می‌کند.^{۱۹} در این میان، رفیع امین برای توضیح مقوله فوق، یکی از کلیشه‌ها را مثال می‌آورد که گاهاً از زبان مردان به شوخی و جدی گفته شده که «عقل چهل زن .. با عقل یک ماکیان سیاه» یکی ست.^{۲۰} و با این مثال حیرت‌انگیز، امین عوامل زیستی اثبات‌نشده را از نگاه جوامع مردسالار گوشزد می‌کند که بر اساس باور عمومی بگوید که زنان ذاتاً از مردان کم‌هوش‌ترند، یعنی باوری که نگاه اجدادی نیز به آن مشروعیت بخشیده و آن را به صورت نگرش عام فرهنگی تبدیل کرده است. امین در جواب باور یاد شده می‌گوید: زن موجودی انسانی است و عیناً حقوق طبیعی و سلب نشدنی مردان را دارا است. جنسیت زن به حقوق او ربطی ندارد، در قوای عقلی زنان نقصی نیست و بنابراین ما حق نداریم که توانایی‌های زن و مرد را نابرابر جلوه دهیم. از طرفی، از این موضوع شکوه دارد که انتخاب زنان در سطوح مختلف تا حد زیادی ناشی از «نقش‌های انتسابی»^{۲۱} مبتنی بر جنسیت است، یعنی «وجاهت، ثروت... حسب و نسب لایق، عوامل شأن و شهرت» که جملگی از عوامل پیشرفت زنان می‌باشند^{۲۲} و لذا، بسیاری از ارزش‌های مربوط به جنس، به نقش‌هایی باز می‌گردد که بر اساس «انتساب» صورت می‌گیرد و بسا که چنین انتساب‌هایی نیز در جامعه به نفع مردان تمام می‌شود و بهتر آن است که در درجه اول انتخاب و دستیابی به نقش‌های مختلف اجتماعی باید بر اساس «اکتساب» باشد تا انتساب:

مقصود من معرفی فضل و کمال، اخلاق و خصال، بالجمله علم و تربیت آن نسوان است تا بدانید که علم و

تربیت، فرق عادت‌ها می‌کند، بالخاصه در محیط نسوان.^{۲۳}

بخش دیگری از سخنان نظریه‌پرداز مذکور، در ارتباط با «منزلت اجتماعی زنان» می‌باشد. در جامعه‌شناسی نظرات مرتبط با این اصطلاح می‌گوید که چگونه رده‌بندی دیگران باعث ایجاد انتظارات و کلیشه‌های جنسیتی می‌شود. یک ویژگی منزلتی عبارت است از وضعیتی که افراد متغیرند و به جامعه‌ای از باورهای گسترده اعتقادی مربوط هستند که احترام و شایستگی بیشتری را برای برخی ویژگی‌های آن صفت، مثلاً «مرد بودن» از سایرین قائل است. امین در «پاسخ به سؤال از خود» که چرا «در ایران در هیچ‌مورد اجتماعی از زن ایرانی صحبتی به میان نمی‌آید؟»، می‌نویسد:

در مملکت ما خیلی چیزها در طاق نیشان... مانده و یکی از آن چیزها زنان ما هستند - (تعجب نکنید اگر

جسارتاً زنان ما را در ردیف چیزها نام بردم، زیرا اگر فوری بخود آیید ملتفت خواهید شد که زن ایران کنونی

به غیر از «چیز» اسم دیگری را لایق نیست)...^{۲۴}

با این اوصاف، جنسیت یک ویژگی منزلتی است که مردان به طور مثبت‌تری از زنان مورد توجه هستند، زیرا توقعات فرهنگی از زن می‌خواهد مکلف به کارهای سنتی در زمینه زندگی روزمره باشند، از این رو «تحرك اجتماعی» درون این گروه دیده نمی‌شود. بنابراین، زمانی که یک ویژگی منزلتی مانند مقوله جنسی ارزش منزلتی دارد، شکل‌دهی انتظارات آغاز شده و مبنایی را

برای کلیشه‌ها تشکیل می‌دهند.^{۲۵} چنانچه در بالا، کلیشه «چیز» برای نشان دادن موقعیت زنان بکار رفته، در توضیح این انتظار و توقع که چرا سخنی از زنان در مباحث اجتماعی در میان نیست و مهم‌تر آن که گلابه‌ای هم از طرف عموم جامعه بر آن عنوان نمی‌شود.

اما، یکی از راه‌های عبور از مرزهای جنسیت در بُعد فرهنگی، آگاهی خود زنان نسبت به شرایطی است که در آن جامعه زندگی می‌کنند،^{۲۶} به‌خصوص، به‌شرایط مشترکی که همه زنان را صرف‌نظر از موقعیت‌های فردی تحت‌کنترل و در قیدوبند نگه می‌دارد. در مورد ارتقای آگاهی، امین و رفعت به‌کرات در ستون‌های جریده تجدید اقدام به چاپ اخبار و زندگی‌نامه زنان صاحب‌نام کردند که هدفشان، آگاهی و شریک‌کردن زنان آذربایجانی در تجربیات زنان موفق بود. رفعت، در پایان یکی از همین معرفی‌ها از «زنان مشهور عالم» می‌نویسد: «معاونت زن لازم و غیرقابل صرف‌نظر شدن است».^{۲۷} کاملاً مشخص است که وی به زن از منظر «قدرت سیاسی اجتماعی» می‌نگرد و سخنانش را به برابر شمردن موقعیت زنان و توجیه اهمیت این برابری معطوف می‌دارد و خاصه، نکته تکمیلی این توجیه عبارت است از اینکه جهت اصلی تغییر باید اخلاقیات مردانه را دربرگیرد، به‌نحوی که زنان در انقیاد مردان نباشند، زیرا افراد برخوردار از موقعیت برتر به‌شدت علاقه‌مندند که این موقعیت را برای خود حفظ کنند.^{۲۸}

از دیگر موضوعات، نقش «نهادهای جامعه» در تولید نابرابری‌های جنسیتی است که از مهم‌ترین آن‌ها نهاد دولت، خانواده است. وانگهی، جنسیت نظامی چندسطحی از رویه‌های اجتماعی است که تمایزات بین زنان و مردان را ایجاد کرده است و نابرابری‌ها را براساس آن تمایزات سازماندهی می‌کند. یکی از سطوح کاملاً مشخص این است که جنسیت از طریق توافق‌های سازمان‌ها و نهادها تولید می‌شود؛ درک و فهم جنسیت از این نقطه‌نظر، ممتاز و مستلزم توجه به ساختار اجتماعی، سیاست‌ها و عملکردهایی است که آن‌را حفظ می‌کند،^{۲۹} از این‌رو، امین‌خان «نقص قانون» و یا «عدم حمایت قانونی» از زنان را پیش‌کشیده و با این نظریه وارد بحث ایدئولوژی سیاسی «نهاد حکومت» و به‌طور کل «سازمان سیاسی» جامعه می‌شود.^{۳۰}

در این باره گفتنی است که اعتقاد به «قلمروهای عمومی و خصوصی» و حذف زنان از قلمروهای عمومی، محصول فرآیند سیاسی، یعنی قوانین حکومتی و سیاست‌های دولت است. یکی از قلمروهای عمومی زنان، مشارکت سیاسی است که به اعتقاد امین، ایدئولوژی حاکم و مشکلات قانونی موجود، فرصت این مشارکت زنان گرفته است. در این رابطه، دو حق کلی که بر زنان مترتب است، یعنی «حق انتخاب‌کردن» و «حق انتخاب‌شدن» می‌بایست در تمامی سطوح ساختار سیاسی جامعه گسترش یابد.^{۳۱} بعد از این توضیحات، امین چند سؤال را مطرح و بلافاصله پاسخ آن‌ها را به اصلاح قوانین کشور موکول می‌کند، با این مضمون که: «چرا زنان از صحنه سیاست رسمی غایب‌اند؟» و یا «چرا زنان از جایگاه سیاسی برخوردار نمی‌باشند؟» و این‌ها تقریباً همان سؤال‌هایی هستند که جامعه‌شناسی جدید نیز به کنکاش آن‌ها مشغول است و تأکید می‌شود که به‌فعالیت‌های سیاسی زنان، می‌بایست به‌نحوی توجه شود تا از طریق سیاست بتوان روابط جنسیتی را به سود زنان دگرگون کرد.^{۳۲} بدین‌سیاق، رفعت درباره سودمندی مشارکت سیاسی زنان، حتی در سطوح مدیریتی کلان با کلامی مشحون از احساس امیدبخشی می‌گوید:

... آیا این یک خوشبختی بزرگ نیست که «روح» اداره امور یک مملکت در دو کالبد قرار گرفته در مقابل

حملات حوادث، در عوض یکی: دو طالع و (شانس)، موفقیت را حائز باشد.^{۳۳}

گزیده کوتاه بالا، رفع تأخر ساختار اجتماعی را به ما متذکر می‌شود که لاجرم نسبت آن باید به میزان رشد نظام شخصیتی افراد در نظر گرفته شود. این امر، تعارض بین زنان و ساختار اجتماعی را کاهش و بر کم‌وکیف فعالیت اجتماعی زنان و میزان عملکرد آن‌ها می‌افزاید. از طرفی، ارتقای سطح سیاسی کشور و بهبود بخشیدن به مدیریت امور جامعه و غیره در ارتباط با زنان و مشارکت مدنی‌شان، معنی‌دار بودن رابطه بین توسعه سیاسی و مشارکت زنان را می‌رساند و در رابطه مشارکت و مدیریت زنان اهمیت پیدا می‌کند. البته، این مشارکت تنها معطوف به مسائل سیاسی نیست و چنانچه گفتیم کلیه قلمروهای خصوصی و عمومی زنان را شامل می‌شود که از مهم‌ترین‌شان داشتن حق کار و در نتیجه، حضور اجتماعی زنان است.^{۳۴} امین تأکید می‌کند که «مسئله کار» برای زن به موازات مسائل مربوط به جنس در نهادهای جامعه می‌بایست دچار تحول گردد، به نحوی که زنان در تمامی عرصه‌ها بتوانند خلاقیت خود را نشان دهند. در ادامه، او لیستی از مشاغل متنوع زنان را پیشنهاد می‌کند که قطع به یقین در صورت تحقق برای جامعه آذربایجان در اوایل قرن بیستم میلادی، نه تنها یک فرصت پیشرفت، سهل است زمینه نوعی رنسانس اجتماعی فراهم می‌گردید، از جمله: «زنان معلمه، زنان طبیبه، زنان مهندس، زنان مربیه، زنان نویسنده، زنان مدیره، زنان وکیل دعوی [و...].»^{۳۵}

البته، برای حصول به چنین دستاوردهای سترگ، آمادگی و تغییر بنیادین در نهادهای جامعه و عملکرد آن‌ها باید به تغییر در مهم‌ترین نهاد مرتبط به زنان، یعنی «نهاد خانواده» اندیشید. روابط درون خانواده، عملکردهای اجتماعی زن در خانواده، کنش‌های متقابل افراد نسبت به یکدیگر در خانواده، از جمله موضوعات مورد تفحص متفکران مورد بحث می‌باشد. در این باره، یک انتقاد کلی این است که شرایط خانواده مانع از کارکرد برابر و موفقیت‌آمیز زن در عرصه فعالیت‌های عمومی در جامعه معاصر می‌شود. نقش زن در خانواده، نوعی «نقش سنتی»^{۳۶} است که بیشتر «زاد و ولد» و «نقش همسری و مادری» را در آن‌ها تقویت می‌کند و نقش‌های مهم‌تر به‌ویژه، نقش تولید اقتصادی مربوط به مردان است و بدین جهت حذف زنان از قلمروهای عمومی به قول رفعت باعث شده «طوق محکومیت و بندگی در گردن زنان قرار گرفته و اساساً نوع زن، مکلف بخانه‌داری و تامین بقای نسل بوده [باشد].»^{۳۷} یقیناً، وی در این اظهار در پی ساختارشکنی در روابط و وظایف درون خانواده نیست، بلکه معتقد است که نقش ذاتی و اجتماعی زن در خانواده و حق مشارکت او در جامعه باید در کنار یکدیگر قرار گیرند، یعنی جریانی که زن در آن می‌تواند هم به وظایفش در خانواده برسد و هم به احراز نقش‌های اجتماعی متنوعی همپای مردان در جامعه نائل شود و در نتیجه، چنین تغییری مستلزم تغییر نگرش‌های فکری و هنجاری و ساختاری در نهاد خانواده می‌باشد.

در مبحثی که در ارتباط با «آموزش و اجتماعی‌شدن» افراد در درون خانواده مرتبط است، امین با توجه به فرصت‌های نابرابر تحصیلی دختر و پسر و زن و مرد در خانواده، آن‌را اساس بحران دانسته، تاحدی که دامنه آن روابط و کنش‌های متقابل

افراد نسبت به یکدیگر را در برگرفته است. وی در ارائه شاهی از یک پدیده متداول در خانواده‌های شهری که به گفته او جامعه ایرانی اوایل قرن بیستم بیش از حد با آن آشناست، یعنی امکان فرصت تحصیل برای مردان و عدم آن برای زنان و نتیجه‌ای که از این رابطه نامتوازن حاصل شده، می‌نویسد:

... هر فرد ذکور ایرانی، پس از تأهل، از عائله تازه تأسیس خود بیزار است و هرکس در خیال فرار و ترک عائله خویش است. جوانانی که قبل از تأهل شب‌ها از خانه پدری بیرون نمی‌شدند، غالباً بعد از تأهل دیگر آن‌ها را شب در خانه خودشان پیدا کردن مشکل است. هر شب در منزل یکی از رفقا می‌مانند (و غالباً هم در این مهمانی‌هاست که مبتلای دردهای بی‌درمان می‌شوند). این حصارها ناشی از عدم موازنه عقل و دانش و معرفت زوج که مدرسه رفته، درس خوانده، علوم و فنون تحصیل کرده...^{۳۸}

اما، امین در توضیحات یادشده، به نفی آموزش سنتی نهاد خانواده، از جمله تربیت کودکان، رفتارهای تعامل گرایانه افراد با هم و نظایر آن نپرداخته، بلکه اساس انتقاد او به طرز تلقی جامعه از آموزش زنان در بیرون از خانه و به عبارتی مشارک در قلمروهای عمومی زنان می‌باشد. همچنین، در مطالب دیگر، آموزش و اجتماعی شدن اعضای خانواده، میزان شاخص سلامت و قدرت زندگی اجتماعی خانواده است و هم‌اینکه عملکردهای زن در خانواده تا حد زیادی تحت تأثیر کسب فرصت‌های برابر و یکسان می‌باشد:^{۳۹}

یگانه چاره که به نظر می‌آید تعمیم معارف است برای هر دو جنس در تربیه و تعلیم میان دختران و پسرانمان بهیچوجه من‌الوجه نباید فرقی گذاشته شود تا در عائله‌های فردا زوج و زوجه بتوانند لایق یکدیگر باشند.^{۴۰}

البته، همان‌گونه که پیشتر تأکید کردم، مهم‌ترین شناسه اصلی نخستین گفتمان اصلاحی در آذربایجان طرح اندیشه‌هایی بر پایه ارزش‌های از پیش موجود جامعه و ارائه راه‌حل‌های قابل قبول برای معاصر شدن زنان است. به‌ویژه، این مهم درباره نهاد خانواده با تأکیدهای مضاعفی عنوان شده، خاصه آنجا که نگرش‌ها و الگوهای غربی زمان مورد بحث جامعه زنان آذربایجانی را تحت تأثیر قرار می‌داد، به توجیه و واکنش‌های سخت علیه این‌گونه الگوپذیری‌ها پرداخته شده است. برای نمونه، رفعت در مورد رواج «مدپرستی» در بین زنان تبریز که در ربع اول قرن بیستم رواج روزافزونی یافته بود، عنوان می‌کند: «مد پرستی... استراحت خانواده را مختل و اساس عائله را متزلزل می‌سازد. آیا این مسلم نیست که شالوده هر خانواده را مهر و محبت، عشق و شفقت تشکیل می‌کند؟... این عواطف که بهترین فضائل را در دل انسان ایجاد می‌نماید، فضای خانه را گرفته در سراسر قلمرو آن روح سادگی و صمیمیت را حکمفرمایی می‌بخشد. خانه، در این صورت، یک آشیانه سعادت است، و افراد خانواده، در حریم آن آشیان می‌نمایند که به‌طور درخشان و محسوس، در هیئت جامعه محیط بر آنان، جلوگیر می‌شود...».^{۴۱}

این دیدگاه، بازگشت به ارزش‌های خانواده بر اساس هویت فرهنگی جامعه را توصیه می‌کند تا از این طریق مجموعه نظام خانواده بتواند حرکت موزون خود را دنبال کند و به باور نگارنده پژوهش حاضر، این نگرش اندیشه آگاهانه‌ای است و می‌توان

گفت در پنداشت‌های درست از اعیان فرهنگی و اجتماعی است که ارزش‌ها و گرایش‌های صحیح هویت فردی و جمعی شکل می‌گیرد و نظام شخصیتی افراد رشد می‌کند و لذا، به تبع آن است که میزان آمادگی آن‌ها برای عمل الگوهای کنش از خانواده تا جامعه شکل خواهد گرفت. در کل، تلاش‌های رفیع امین و تقی رفعت براین اصل استوار بود که نظریه‌های اصلاحی، به‌نحوی برآمده از هنجارهای اجتماعی جامعه آذربایجان باشد، تا به‌عنوان یک گفتمان فراگیر و قابل پذیرش درآید. گفتمانی که بر اساس مساعی آن‌ها هویتی مستقل گرفت و اکنون می‌توان آن را به‌عنوان «مکتب آذربایجانی طرفداری از زنان یا فمینیسم آذربایجانی» شناخت و به جامعه دانشگاهی برای آگاهی و تحقیق بیشتر معرفی کرد.

نتیجه‌گیری:

هسته مرکزی عقاید اولین متفکران آذربایجانی اصلاح‌طلب درباره زنان، رفع نابرابری‌های جنسیتی است که محصول یک نظام مقتدر مردسالار و مهم‌ترین شکل نابرابری اجتماعی است. در این رابطه، تمایزات جنسی با نابرابری‌های جنسیتی پیوند ناگسستنی دارد و در همه ارکان جامعه مشهود است. مقوله جنسی به ایجاد نوعی سلسله‌مراتب جنسیتی منجر شده و در سطح فرهنگ، آداب و رسوم و نهادهای جامعه حضور دارد و ارزش‌ها، منزلت و منابع به‌طور متمایزی بر اساس جنسیت واگذار می‌شود. برای تغییر این شرایط، باید به اصلاح ساختارهای فرهنگی و نهادی جامعه روی آورد تا رویه‌های اجتماعی در قلمرو خصوصی و عمومی زنان دگرگون شده و در نتیجه، زمینه‌های مشارکت اجتماعی زنان میسر شود تا به دنبال آن جامعه حرکت موزون خود را به سوی پیشرفت و تعالی را به دست آورد. بدین ترتیب، نظریه‌پردازان ارزش‌هایی را بیان می‌کنند که از نظر عقلانی مطلوب تلقی می‌شوند و راهنمای عمل به شمار می‌آیند و لذا، میزان بسندگی گفتمان اصلاحی کار آمدی آن است، یعنی اینکه دانش بومی فراهم می‌کند که برای زنان ترک آذربایجان سودمند و قابل استفاده است.

مقاله سوم: نقد ادبی و نوآوری در شعر

مقدمه:

بسیاری از نظریه‌های ادبی دوره پس از مشروطه به پاسخ این پرسش‌ها بستگی دارد که آیا بسیاری از اجزای اصلی حیات اجتماعی که از چندین دوره تاریخی در ادبیات بازتاب یافته، می‌بایست به همان شیوه‌های رایج در گذشته در محتوای ادبی ماندگار باشند و خصلت تداوم و در عین حال تکراری بودن سبک‌ها و مکاتب نوعی وضعیت ایستا در تغییر و تبدیل و تحول را به‌وجود می‌آورد؟ و همچنین، چه شیوه جایگزینی برای تغییر این وضعیت می‌توان در نظر گرفت؟ در ایدئولوژی جنبش شیخ محمد خیابانی (۱۳۳۵-۱۳۳۸ ق/۱۹۲۰-۱۹۱۷ م) هرچه مفروضات رسیدن به جامعه مدنی توسعه می‌یافت، موضوعات متنوع بیشتری به بحث و بررسی گذاشته شد. مقوله «تجدد در ادبیات» ترکی و فارسی یکی از همان فرض‌هایی است که از جهات مختلف توسط تقی رفعت در معرض مذاقه و کاوش قرار گرفت.

در دوره تاریخی مورد بحث، به نظر اکثر ادیبان سنت‌گرا و حتی برخی از تجددخواهان دوره مشروطه، موارد متنوع فرهنگ و تمدن ایران تنها در چهارچوب ادبیات تاریخ سنتی خود، آن‌هم تنها در حوزه زبان فارسی قابل درک است و تلاش برای تغییر ساختار آن نه تنها بیهوده، بلکه بدعتی است که به فروپاشی و شالوده‌زدایی ساحت ادبیات منجر می‌شود. در نقطه مقابل، اندیشه‌های ادبی رفعت در تمامی وجوه نظریه «تغییر» بود. او می‌خواست برپایه تحول تاریخی از طریق رواج «نقد تفسیری» در ادبیات و «نوآوری در شعر»، زمان حال را برحسب گذشته و درون یک مقیاس واحد تکاملی نظم بدهد و این مستلزم تغییر دیدگاه‌های ادبی بود و البته رفعت این تحول را در ایران، توأمان در حوزه زبان ترکی برای مردم آذربایجان و فارسی را برای متکلمان دیگر مناطق مربوط به این زبان مد نظر قرار می‌داد، چراکه حکماً مختصات فرهنگی و زبانی هر ملتی در توزیع جغرافیای تاریخی و در مضمون سنت اجتماعی و عاملیت‌های تحول تاریخی آن اقلیم معنی پیدا می‌کند. برای نمونه رفعت تجارب مربوط به چرخه تحولات پس از مشروطه در آذربایجان را دلیل مبرهنی برای تغییر در ادبیات سنتی یا مشخص نمودن جایگاه سنت در ادبیات ترکی می‌دانست. داعیه رفعت متضمن این واقعیت است که مواضع ادبی و فکری در هر دوره مشخص از روی ویژگی‌های اختصاصی که مختص آن دوره تاریخی می‌باشد، قابل درک است و مهم‌تر اینکه چنین دوره‌ای را می‌توان همراه با مؤلفه‌های معرف آن با رواج روحیه نقدپذیری یا تغییر فرم‌های ادبی در شعر شناسایی نمود.

آنهایی که در موضوع ادبیات سنتی سرسخت بودند، صورت افراطی این دیدگاه را چنین بیان می‌کردند: «آنچه هست باید باشد، تداوم یابد و غنی‌تر شود». مع‌ذلک، رفعت در رواج اصلاح ادبی به‌شیوه‌های معاصرتر این نظریه را ارائه کرد که در ارتباط با شعر، مقوله «معنی» کلید اعمال و کنش‌های انسانی و متضمن هدف و نیت هستند که ساخت‌مایه اصلی‌اش گذارهای مرتباً درحال تغییر در تاریخ جوامع انسانی است. در این باره، شعر متضمن شناخت انسان و در معنای عام، به معنی درک گذشته جوامع انسانی خواهد بود. مضافاً، زندگی‌های ما تداوم زندگی‌های پیشینیان‌ماست و عامل پیوند در فلسفه زندگی به نقش ادبیات مربوط می‌گردد که سهمی به‌سزا در اشاعه نهادهای اجتماعی و فرهنگ شامل اعتقادات، آداب و رسوم، هنر و موسیقی که از مشخصه‌های بارز عامل متحول‌شدن در جامعه معاصر است را ایفا می‌نماید و مهم‌تر از آن برای معنا بخشیدن این شرح از فرهنگ برای نسل جدید، از طریق بازنگری در چگونگی معنادار ساختن ادبیات و شعر صورت می‌گیرد. لذا، در این نحوه معنابخشی بود که رفعت به تغییر و تجدید در ساختارهای شعری و تأکید به رواج «نقد ادبی» روی آورد و از این طریق کوشید ذهنیت اجتناب‌ناپذیر جامعه معاصر را در راه پیشبرد اصلاحات ادبی با این اقدام که از آن با عنوان: «تجدد در ادبیات» یاد می‌نمود آشتی دهد. پدیداری این دیدگاه که به بخشی از «ادبیات مدرن» مطرح شده در جریان جنبش خیابانی در آذربایجان مربوط می‌گردد، محور اصلی پژوهش حاضر است و با این توصیف، جای طرح این سؤال ظاهراً ساده است که: نظریه رفعت درباره نقد ادبی و شعر واجد چه اصول و روش‌شناختی معینی در این حوزه مطالعاتی می‌باشد؟ ولی، سؤال مهم‌تر اینکه: نظریات مطروحه، بیانگر کدام ماهیت (سرشت و طبیعت) از تغییر محتوایی و معنایی در ادبیات است؟ فرضیه ما برای پرسش‌های گفته شده، بیانگر آن است

که رفورماسیون (اصلاح ادبی) رفعت توانست این مفهوم را مشخص سازد که شعر نه تنها متضمن درک گذشتگی گذشته است، بلکه متضمن درک حالیت و متعهد به تحول آن نیز هست و برای رسیدن به این نتیجه، می‌بایست شعر را بر مبنای قواعد جدیدی که اکنون «شعر نو» خوانده می‌شود، احیا نمود و قدرت تجدد در ادبیات را در مشروعیت بخشیدن به یک کاربست تاریخی در مضامین سیاسی اجتماعی به کار گرفت که رفعت مثال نوعی تطبیق چنین رویکردی را در طبیعت متحول تاریخ آذربایجان، خاصه حوادث پس از جنبش مشروطه خواهی در این خطه جست‌وجو می‌کرد.

– «تجدد در ادبیات»^۱

جریان تجددخواهی (نوگرایی و نوسازی) در آذربایجان به طور تنگ‌انگ با تحولات قرن نوزده و بیستم میلادی ارتباط دارد. به لحاظ داخلی، جنبش اصلاحاتی که از سوی عباس میرزا (۱۱۶۸-۱۲۱۲ق/۹۸-۱۷۵۵م)، شروع شد و در قائم مقام فراهانی (۱۱۹۳-۱۲۵۱ق/۱۸۳۵-۱۷۹۹م) و دیگر رجال دارالسلطنه تبریز ادامه یافت، به رغم آنکه نتوانست به تمامی بنیادهای نظم کهن را براندازد، با این حال در طول چندین دهه تا جنبش مشروطه خواهی در آگاه سازی جامعه برای ایجاد دگرگونی نقش ویژه‌ای داشت. از نظر منطقه‌ای ارتباط آذربایجان ایران با بخش‌های شمالی جدا شده‌اش، یعنی آذربایجان روسیه و به تبع آن ارتباط با قفقاز و از ناحیه غرب ارتباط با امپراطوری ترکیه عثمانی، از دیگر جنبه‌های مؤثر بر تغییر در عرصه حیات فکری در این خطه بودند. با این وصف، بسیاری از روشنفکران در سال‌های پیش از مشروطه با محافل آذربایجان شمالی و عثمانی مرآه داشته و البته، بخشی از جامعه نیز در قالب نیروی کار، مسافر و یا به قصد تحصیل به آن مناطق می‌رفتند که از عاملیت‌های مؤثر برای انتقال تحول فکری به آذربایجان جنوبی شدند. از میان همه عوامل مؤثر در جنبش نواندیشی، ادبیات نوگرا با طرح مسائل اجتماعی گوناگون، انتقاد از نوع رژیم سیاسی و استبداد رایج در نظام سیاسی، نه تنها نقش استثنائی در ایجاد تحول فکری جامعه به عهده داشت، بلکه خود نیز از این رهگذر در معرض دگرگونی قرار گرفت.^۲

نظامی خودیف از زبان شناسان آذربایجانی، با تکیه بر تحولات قرن نوزدهم و بیستم میلادی در آذربایجان ایران و روسیه، فرایند تحول در زبان ترکی آذربایجانی را به دقت مورد بررسی قرار داده و شرح مبسوطی از عوامل تأثیرگذار در ادبیات و شعر را عنوان می‌کند که عبارت‌اند از: (۱) افزایش مدارس به سبک جدید و نقش آن در پدیداری آگاهی‌های نوین؛ که جنبه‌هایی از آن بر ادبیات تأثیر گذاشت. (۲) افزایش مطبوعات؛ که عاملی برای بیان افکار سیاسی و اجتماعی بود و در نتیجه، ادبیات دمساز گرایانه با این تحول را طلب می‌کرد. (۳) روند روبه گسترش عناصر هنری در جامعه؛ همچون موسیقی و تئاتر و تأثیرات بلاواسطه آن بر دگرگونی ادبی (۴) ظهور تشکلات سیاسی؛ همچون احزاب و انجمن‌ها و در نتیجه رواج مطبوعات، برگزاری میتینگ‌ها، برپایی اجلاس‌ها و مذاکره‌ها که در مجموع، ادبیات از زندگی سنتی و عرفی به عرصه‌های فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی سوق داده شده و از این رهگذار دچار دگرگونی گردید.^۳

موارد یادشده، از جمله عواملی است که چشم‌انداز یک تحول درازمدت ادبی را آشکار می‌نماید. از طرفی، آنچه از لحاظ تحول اجتماعی به حوادث نزدیک پس از پیروزی جنبش مشروطه مربوط می‌شود، گسترش فعالیت‌های سیاسی مردمی است و همین پدیده نوع خاصی از ادبیات و شعر را می‌طلبید که بتواند احساسات و هیجانات جامعه را پاسخ‌گو باشد. بدین‌نهج، گونه‌ای از «ادبیات انقلابی»^۴ پدیدار گشت که به مضامینی چون: آزادی‌خواهی؛ هجو مستبدان و مداخله‌های بیگانگان؛ توده‌های ستم‌دیده و نظایر آن می‌پرداخت. نمونه این ادبیات، در غالب جملات ادبی، طنز، اشعار منظم ادبی و یا فولکلور در جرید آذربایجان پس از جنبش مشروطه (آذربایجان، آنادیلی، ملاعمو، ملانصرالدین، تبریز و تجدد و آزادیستان ...) فراوان هستند، از جمله: شعری که پس از ادای پاره‌ای توضیحات در ذیل آورده می‌شود، از جمله سروده‌های حماسی - میهنی به شمار می‌رود که در محتوای آن جان‌باختن در راه آرمان‌های آزادی‌خواهانه مورد ستایش بوده، چنانچه پدیداری شعر نیز، با یک حادثه تاریخی گره‌خورده است: در محرم ۱۳۳۰ ق/ دسامبر ۱۹۱۲ م، روس‌ها به‌خاطر نگرش ضدروسی فعالان سیاسی آذربایجان پس از مشروطه و در این مرحله به سبب اولتیماتوم‌های تهدیدآمیز این کشور در ذی‌قعدة و ذی‌الحجه/ نوامبر همان سال به حکومت ایران، مبنی اخراج کارشناسان مالی آمریکایی و انگلیسی از تهران و تبریز که ناراضایتی‌ها را به اوج خود رسانده بود و مضافاً، به‌دلیل واکنش‌های بی‌وقفه انجمن ایالتی آذربایجان و تظاهرات گسترده خیابانی چندماهه مردم تبریز علیه دخالت‌های استعماری در امور سیاسی کشور که تماماً موجب برانگیختگی روس‌ها گردید و در نهایت، طی عملیات جنگی آذربایجان را اشغال کرده و به کمک عامل سرسپرده خود، صمدخان شجاع‌الدوله بسیاری از مشروطه‌خواهان را به‌شنیع‌ترین اعمال مقتول ساخته، دربندکشیده و یا تبعید نمودند. طبیعتاً، این واقعه تأثیر سهمناکی بر افکار و روحیات مردم برجای گذاشت؛ زمانی که مقارن انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ میلادی روسیه جنبش دگرگونی طلب خیابانی آغاز و هم‌زمان این خطه از دست اشغالگری روس‌ها رهایی یافت، اولین اقدام تبریزی‌ها، برگزاری مراسمی در ۲۴ شعبان ۱۳۳۵ ق/ ۱۵ ژوئن ۱۹۱۷ م، برای نکوداشت جان‌باختگان واقعه اشاره شده بود. در این هنگام، یک دوبیتی^۵ بین مردم رواج یافت که در ارتباط با حوادث اشاره‌شده بسیار پرمعنا بود، مع‌الوصف شعر با حوادث بعدی، من جمله با تحکیم حضور دموکرات‌های طرفدار خیابانی به‌مراتب تکمیل‌تر شد تا آنکه «عبدالحسین خازن» از مرثیه‌سرایان برجسته تبریزی، آن‌را به‌صورت منظومه‌ای در روزنامه «تجدد» به چاپ رساند. نکته قابل‌ملاحظه در این شعر آن‌است که رهایی آذربایجان از دست روس‌ها و سلطنت‌طلبان طرفدار حکومت مرکزی تهران که با بهار سال ۱۳۳۵ ق/ ۱۹۱۷ م، مقارن شده و به‌طرز الهام‌بخشی به‌مثابه آغاز زندگی سیاسی جدیدی برای آذربایجان معظم تلقی می‌شود که پشتوانه آن فداکاری مشروطه‌خواهان در این سرزمین می‌باشد. همان‌گونه که پیشتر گفتیم، این شعر نمونه‌ای از ادبیات پس از مشروطه است و جنبه نمادین آن تا به امروز نیز در بین مردم ترک آذربایجان باقی‌مانده است:

شوکر اولاً الله وطن شاد اولوب
قید ستمدن هامی آزاد اولوب
ظلم گندوب مملکت آزاد اولوب
قانیله صفا تاپدی بهار وطن
گلشن وفا اولدی، کنار وطن
جانیمز اولاً، خوشدور نثار وطن

ای وطنه بذل ایلین نقد جان
ملتی دار اوسته وئرن، امتحان
محو اولاً مشگلدو بو نامونشان
قانیله صفا تاپدی بهار وطن

چکدیه داره سیزی منصور وار
تاپدی شرافت هامی دار و دیار
بَسدی سیزه بوشرف و افتخار
قانیله صفا تاپدی بهار وطن

آهمزون گور گله آثارینی
پُزدی قوی پنجهلر افکارینی
کشفایلهدی خاینون اسرارینی
قانیله صفا تاپدی بهار وطن

خدمتوزون حُسنی نمایان اولوب
اهل وطن خرم و خندان اولوب
قبرلرور رشگ و گلستان اولوب
قانیله صفا تاپدی بهار وطن .۶

بالطبع، این سروده میهنی و نظایر آن^۷ بیانگر احساسات سیاسی اجتماعی ملت است که با وقوع جنبش مشروطه دستخوش تغییر گردیده است. از سوی دیگر، در رهگذر رخدادها و تجربیات پس از مشروطه، نظریات تازه‌ای در موضوع ادبیات مطرح شد که زمان و مکان این تحول با پیدایش و گسترش جنبش خیابانی در آذربایجان مربوط می‌باشد. در این میان، تقی رفعت^۸ از اعضای پرنفوذ دموکرات‌های تبریز بر آن شد که در کنار بحث‌های متعارف سیاسی ایده آگاهانه نوعی تحول ادبی با عنوان: «تجدد در ادبیات» یا ادبیات نوگرا را با اهداف دقیقی که در نظر داشت، وارد گفتمان جنبش نماید. برطبق نظریه مطروحه، نوع خاصی از ادبیات لازم است که سازگاری بیشتری با جامعه معاصر آذربایجان داشته باشد و به صورتی دقیق تر بتواند مضامینی چون: عقلانیت، فردیت، قانون، آزادی، حقوق مدنی و دموکراسی را بازتاب دهد. از این رو، رفعت با تیزبینی و دقت هرچه تمام نظریه یک تحول ادبی را مطرح و اولین مقاله اساسی خود را در ربیع الثانی ۱۳۳۶ق/ ژانویه - فوریه ۱۹۱۸م در جریده تجدد به چاپ رساند. اما، سرآغاز این بحث به شکل جالبی با یک مناقشه ادبی در تهران آغاز شد و رفعت که ماهیت بحث را یک «عصیان ادبی»^۹ می‌خواند، دنباله آن را پی گرفت و بی‌درنگ نظراتش مورد توجه اندیشمندان ادبی آن دوره واقع گردید.

در ۲۰ ربیع الاول ۱۳۳۶ق/ ۴ ژانویه ۱۹۱۷م، مقاله‌ای با عنوان: «مکتب سعدی» در روزنامه «زبان آزاد» در تهران منتشر شد که در آن انتقاد تندی نسبت به مقام و موقعیت ادبی سعدی شده بود^{۱۰}. در واکنش، برخی جراید تهران، از جمله «مجله دانشکده» به مدیریت ملک الشعرای بهار، دیدگاه‌های زبان آزاد را آماج انتقادهای تند خود قرار دادند و آن روزنامه نیز متقابلاً پاسخ داد. محتوای اصلی احتجاجات طرفین این بود که از نظر زبان آزاد «سعدی» هنر و فضیلتی به مردم نمی‌آموزد و دلبستگی بیش از حد مردم به این شاعر نصیحت‌گرا، یکی از عوامل وارفتگی روحی است و به عنوان شاعر خوب «فردوسی» را معرفی می‌کرد که درس میهن پرستی برای اقوام فارسی زبان اشاعه می‌دهد. از طرفی، موافقان سعدی سعی می‌کردند تا از میان نوشته‌ها و سروده‌های شاعر شیراز نمونه‌هایی ارائه دهند که در آن آموزه‌های اخلاقی مفید نشان داده می‌شد و ادامه همین اختلاف نظرها موجبات مشاجرات ادبی چندی بین روزنامه زبان آزاد و مخالفان آن گردید.^{۱۱} در این اثنا، رفعت در روزنامه تجدد تبریز به عنوان طرف سوم وارد بحث شد و سعی کرد که هر دو طرف را به برداشتی اصولی تر رهنمون کند و همان‌دم، مناظره ادبی بین او و ملک الشعرای بهار به طرز نسبتاً معقولی ادامه یافت.

در آغاز، رفعت طی مقاله نسبتاً مبسوطی در تجدد، بحث را این گونه شروع کرد: باتوجه به نوع استدلال سنتی و نیمه سنتی دوطرف، فردوسی را نیز می‌توان محکوم کرد و یا بنابر همان ملاحظات که طرفداران ملت پرست نوظهور به فردوسی نسبت

می‌دهند، می‌توان سعدی را نیز تبرئه کرد، آنچه که در گفت‌وگوها مغفول مانده در اصل مسأله زایش اندیشه‌ای تازه در خصوص جامعه یا کلیت جامعه ایران، رابطه دولت و ملت و به خصوص همزیستی اقوام یک کشور در یک فضای بدون تعصب و با احساسی مشحون از تساهل فرهنگی است که به تبع آن ادبیات حول این اندیشه نیز می‌بایست با ماهیت واقعی تاریخی یک کشور کثیرالملله و روندهای در حال تغییر و تحول اجتماعی آن سازش و سنخیت داشته باشد:

با اختیاراتی که مشوقین عصیان به خودشان می‌دهند، چنانچه صلاحیت داشتن سعدی و دیگران را به اداره کردن افکار امروزی ما، انکار نمودیم؛ و در این خصوص شهرت و هیجان جوانی را تا به حدی توسعه دادیم که سعدی را در انحطاط ایران هم مقصر ساختیم؛ باید فردوسی هم نشویم، برای روز نو، روزی نو پیدا کنیم، اما خوب می‌دانیم که روح یک ملت قدیم نمی‌تواند، روزی نو پیدا کند.^{۱۲}

بدین سان، رفعت به جای آنکه در فکر ویرانگری ادبیات کلاسیک، همچون برخی متفکران عصر مشروطه باشد، به نقد و طرد طرزتلقی کهنه از ادبیات تأکید داشت^{۱۳} که سطح برداشت کاملاً متفاوتی در مناظره‌های ادبی آن دوره است. از طرفی، برای رواج نقدپذیری، گذشته‌گرایی، جزم‌اندیشی و یا تفکر تقلیدی ملت پرستانه (ناسیونالیسم) که با جامعه کثیرالملله کشور ایران هماهنگی ندارد، به هیچ‌روی در ادبیات وارد نیست. به باور رفعت، نقطه عزیمت هریک از دیدگاه‌های دو طرف (مخالف و موافقان سعدی و فردوسی) در نهایت با نوعی دلبستگی عاطفی به گذشته گره خورده که بحث‌ها را «بی‌سروسامان» گذاشته و حتی گذشته‌گرایی برخی اندیشمندان تهران نیز با مصادیق و واقعیات گذشته تاریخی ایران، خاصه در موضوع گثرت‌گرایی فرهنگی که اصل اساس هویت تاریخی کشور است، به هیچ‌روی همخوانی ندارد و بیشتر زاده تخیل است و ناسیونالیسم نوظهور است و با این نگرش، رفعت قویاً خواستار شکستن مراجع تقلید کهن از ذهنیت جامعه و رسیدن به سطح بالاتری از اندیشه و خودآگاهی در ادبیات می‌باشد:

وقتی عصبِ ملت و قهرمانی باستانی را می‌خواهیم تحریک نمائیم. داستان رستم خواهیم خواند. وقتی میل تفلسف و تلذذ روحانی داریم، به گلستان و بوستان سعدی خواهیم ریخت. ولی وقتی می‌خواهیم آلام امروزی، احساسات معاصر... خودمان را تجدید، تسکین و تأمین کنیم... آواره و سرگردان خواهیم ماند... وقتی می‌خواهیم، پیشوایی برای فکر متحیر و قدم گمراه خود در میان مسائل غامضه دوره زندگی خودمان پیدا کنیم معطل و محروم می‌مانیم!... و این است عصیان می‌کنیم.^{۱۴}

باری، رفعت مجدداً در برابر اختلاف نظر نویسندگان روزنامه زبان آزاد و مجله دانشکده، می‌نویسد:

علل انحطاط هرملتی که در این مقالات یک زمینه اساسی مهمی را تشکیل می‌دهند، مسأله جانبداری است. دامنه آن وسیع است. پرخاشی که در سر تعیین هویت سعدی برخاسته است، فقط از یک نقطه می‌تواند ما را داخل این بحث عظیم گرداند و ممکن نیست در این حالت کلیه مسأله را به میان بیاوریم. در قبال روح قلندری و تنبلی که نگارنده عاصی و انقلاب زبان آزاد، به سعدی اسناد می‌دهد، شاگرد استادپرست^{۱۵} حصه‌ای از اشعار سعدی را ذکر و یادآوری می‌کند... هرگاه نظرش براین است که افکار سعدی، نسبت به زمان و محیط خودشان عالی و وسیع بوده‌اند، قبول داریم، هرگاه می‌خواهد بگوید که امروزه هم می‌توانیم این افکار را مانند افکار معاصر با خودمان و دستورهای نجات‌بخش محسوب داریم رد می‌کنیم.^{۱۶}

البته، دیدگاه‌های رفعت به تمامی مورد پذیرش ملک‌الشعرا قرار نگرفت^{۱۷} و آن‌گونه که پیداست، اختلاف بهار و رفعت، اختلافی ماهوی در طرز تلقی‌شان در خصوص ادبیات بود. بهار، طرفدار ادبیات کلاسیک بود و اصلاحات ادبی رفعت را نمی‌پذیرفت، گرچه نسبت به طرفداران ادبیات سنتی از نظر درک ادبی، انعطاف بیشتری داشت و بالطبع، می‌توانست با تجددخواهان تبریز گفت‌وگو کند و از این‌رو، مناظره‌های ادبی که در ادامه میان آن‌ها صورت پذیرفت، با آرامش و رعایت احترام طرفین در مسیر نسبتاً معقولی ادامه یافت.^{۱۸}

وانگهی، رفعت توجه بهار را به حرف‌های مملو از کینه و نفرت و بکارگیری الفاظ رکیک محافل مناظره‌کننده تهران جلب کرده و برای خروج از مباحث ناهمگون در بین طرفداران مکتب قدیم و جدید، با توصیه پیش‌رو خواستار رواج «نقد ادبی» می‌شود: باید «افکار متضاد را امتحان و تدقیق نمود» و از برابری آن‌ها، نزدیک‌ترین حرف به حقیقت را یافت.^{۱۹} در صورت پذیرش «اصل نقدپذیری ادبی»، در مجموع همه «از آزادی فکر و قلم، استفاده خواهند کرد و مسعود خواهند شد از اینکه یک مسأله ادبی و اجتماعی مملکت [را]... در حضور افکار عمومیه و هموطنان خودشان حل‌وفصل [می‌] نمایند». ^{۲۰}

مجله دانشکده، بعد از ۱۲ شماره تعطیل شد.^{۲۱} اما، روزنامه تجدد دنباله بحث «تجدد در ادبیات» را رها نکرد. علاوه بر آنکه، رفعت برای معرفی نظراتش، در ۱۵ خرداد ۱۲۹۹ ش/ ۵ ژوئن ۱۹۲۰ م، مجله ادبی «آزادستان» را با این توضیح که «مجله‌ای است هواخواه تجدد» منتشر و در خطاب به «هیئت محررین مجله»، خط مشی آن را این‌گونه اعلام کرد:

هرنگارش تازه، هر اسلوب زنده و حساس، هرچه یک روح تجدد جلوه می‌دهد و هرچه که ممکن است مظهر یک فکر و یک حس جوان است، در صحائف مهمان‌نواز مجله‌ی (آزادستان) نائل پذیرایی دوستانه خواهد بود... ما خواهیم کوشید تا افکار و تأثرات خودمان را با صمیمت و راستی ادا و افاده نمائیم و در این کار صنعتی را اتخاذ کنیم که به قدر کافی انحنایپذیر، نوین و مساعد باشد.^{۲۲}

در بیشتر نوشته‌ها، رفعت با برجسته کردن «نقش اجتماعی ادبیات» که آن را با مضمون سازش «ادبیات با هویت اجتماعی» مشخص کرده،^{۲۳} هدف اساسی نوگرایی ادبی را «انسان» می‌داند، به این معنی که حقیقت انسانی دیگر الهامی نیست و از آسمان‌ها بدست نمی‌آید، بلکه بر روی زمین و بر اثر تلاش آدمی محقق می‌شود. وی، برای ترویج این اندیشه اقدام به انتشار برخی اشعار ترکی «عاکف ارسوی»،^{۲۴} شاعر اصلاح طلب ترکیه در جریده تجدد کرد که توجه به ارزش‌های مطلق انسانی، عقلانیت و تلاش، معنای اصلی آن اشعار به شمار می‌رفت.^{۲۵} به گفته رفعت، اگر ادبیات مدرن، منادی مؤلفه‌هایی چون: «انسان‌محوری و فردیت» باشد، فردگرایی^{۲۶} نیز، نه در توسل به باورهای کهنه، بلکه با موازین عقلی سنجیده می‌شود. او با طرح داوری «عقلانیت متعادل» توجه عموم را به بحران هویت ناشی از تعارض سنت و تجدد جلب نموده و تصریح می‌کند که کلید بالندگی هر اجتماعی رفع «تاخر فرهنگی» ناشی از این تعارض است و سپس به نخبگان ادبی با کلامی مشحون از واقع گرایی متذکر می‌شود: «عجالتاً شما، به جوانان مضطرب و اندیشناک این دوره انتباه، صحبت از سعدی و حافظ و فردوسی نکنید. به ما، معنی حیات را شرح دهید!... روح ما را بالا ببرید، فکر ما را فروتاب بخشید، کابوس انحطاط را از پیش چشمان خود بردارید».^{۲۷} وانگهی، در ادبیات نوگرا اندیشه تازه‌ای بر فرد نقاد جانشین شده و عرصه تفکر به کلی دگرگون می‌شود. بدین منظور، «تجدد در ادبیات»، عبارت‌است از: فردانیت قائم به ذات؛ عقلانیت مبتنی بر تساهل فکری و تجربه شخصی در برابر تقلید کورکورانه و گرایش به تجربه عقلی و علمی، به عنوان عامل تکوین ذهنی انسان که جملگی رمز رستگری و موفقیت است:

با کمال آزادی و فکر تجسس کنید. تفکرات و تحسیات خودتان را بنگارید. تفکرات شما مستند به علم و حقیقت باشد. در تجسّسات خودتان زیر بار هیچگونه تأثیر و نفوذی نروید که بیگانه بر روح و اعصاب شماست. صمیمیت را هرگز و در هیچ موقعی از دست ندهید. در حین تقلید، اقتباس و یا ابداع و اختراع، در هر حال «خودتان» باشید. انتقادات را از جانب هرکس و از هر نقطه نظری ترشح کند، با امتنان و شادی زیاد استقبال نمایید. ولی هرگز افکار اولیه خودتان را بدون دلایل کافی و به محض وقوع در مقابل یک حمله‌ی سخت و ناگهانی ترک نگوئید. افکار را پس از تجربت و آزمایش بپذیرد. به خصوص یأس و اضطراب: خستگی و لاقیدی را نگذارید در دلتان راه یابد و با یک عزم و اراده‌ی راسخ با یک قوت قلب ثابت به جانب فردا رهسپار شوید.^{۲۸}

مع الوصف، رفعت با الگو نشان دادن آذربایجان و با توجه به اینکه به عنوان یک مرکز استثنایی جنبش‌های سیاسی در کشور شناخته می‌شود، لذا توقعات و نیازهای اجتماعی مردمش نیز متحول تر بوده و جامعه تشنه تغییرات اجتماعی گسترده‌تری است و البته، در میان مسائل متنوع، رفعت در ارتباط با موضوع بحث خود رواج اصول منطقی نقد را سرآغاز اصلی نوگرایی ادبی در ادبیات ترکی آذربایجانی معرفی کرده و به طور کوتاه می‌گوید:

تقاضای آزادی فکر براین است [که] در قبال (آزادی عقیده) باید (آزادی مناقشه) را نیز، قائل شد والا

مجاهدات ادبیه که محروم از این دو تکیه‌گاه باشند، همیشه خواهند لنگید.^{۲۹}

بدین‌سان، آن‌گونه که از اکثر نوشته‌های رفعت مستفاد می‌شود، توجه او به اساس و مبادی کار است: در ابتدا، یادگیری و داشتن تخصص کافی به زبان مادری (ترکی آذربایجانی) و سپس، مطالعه زبان دیگر اقوام و ملل همسایه، مطالعه آثار گذشتگان و «تحلیل و تدقیق افکار ادبیه و نظریات صنعتی ملل مترقیه».^{۳۰} همچنین، تکامل ادبی پیش‌شرط ضروری فرهنگ‌آفرینی انسان است و در موضوع ادبیات افتخار نصیب ملتی است که بر آثار گذشتگان بیفزاید، نه اینکه تنها در فکر بزرگداشت ادبیات گذشته باشد. نتیجه توقف بیش از حد در گذشته تاریخی آن بوده که: «ادبیات قدیمی ما از منابع اولیه خودش دور افتاده، در یک حوزه وسیع تراکم یافته و به حال رکود و سکون در آن رختخواب فراخ مستقر و متوقف شده است».^{۳۱} ایضاً، گذشته‌گرایی در ادبیات را «سد محافظه‌کاری» می‌نامد و «مقصود» و «نقشه» خود را «رخنه‌انداختن در بنیان این سد سدید» عنوان می‌کند.

۳۲

رفعت، در سال ۱۳۳۶ ق/۱۹۱۸ م، به‌کرار از نوعی «انقلاب فکری ادبی» در کنار «انقلاب سیاسی اجتماعی» سخن می‌راند،^{۳۳} اما، در مجموعه مقاله‌هایی که دوسال بعد از آن در سال ۱۳۳۸ ق/۱۹۲۰ م در تجدید به چاپ رساند،^{۳۴} مبانی فکری خود را بیشتر آشکار کرد. او در این گفتارها به همراه توضیحاتی از نقد ادبی، تغییر و اصلاح در ادبیات را در سه سطح «زبان»، «شکل» و «اسلوب»، مطرح و در انتها مجدداً اصرار نمود که «قاطعترین نتیجه مستقیم یک انقلاب سیاسی، یک انقلاب ادبی است».^{۳۵} آن‌چنان‌که، از مطالعه محتوای دقیق مقاله‌ها برمی‌آید، منظور از انقلاب ادبی هم دقیقاً «انقلاب در شعر» بود و همان نظریه‌ای بود که جزو اولین نفرات و البته، شاید اندکی بعد از جعفر خامنه‌ای شاعر آزادیخواه آذربایجانی، «شعر نو» یا «شعر آزاد» را ابداع کرد. رفعت، برای رخنه‌انداختن در بنیان شعر قدیم، به‌سرودن اشعار ترکی^{۳۶} و فارسی پرداخت که هم از حیث فرم و هم از لحاظ مضمون با شیوه شعرای قدما تفاوت داشت و در آن قافیه‌ها رعایت نشده و مصرع‌ها مساوی نبودند و بدین‌جهت، در تاریخ آذربایجان و ایران اتفاقی استثنایی به‌شمار می‌رفت. بدین‌سان، اولین شعر او به سبک آزاد یا جدید، شعری تحت‌عنوان «ای‌ارومی» بود که به تاریخ ۱۰ شوال ۱۳۳۵ ق/۳۰ ژوئیه ۱۹۱۷ م در تجدید به چاپ رسید^{۳۷} و پس از این طی ماه‌های بعد اشعار دیگری با همان چارچوب‌ها و در قالبی جدید با عناوین: «ای جوان ایرانی» و «فریاد آلم» در همان جریده منتشر گردید.^{۳۸}

بی‌درنگ، این نوپردازی‌ها غوغایی در محافل ادبی برانگیخت. در محافل فارس‌محور ایرانی، ادیبانی چون: ایرج میرزا، اعتصام‌الملک، ملک‌الشعرا بهار به‌ساختارشکنی در فرم شعری رفعت اعتراض کردند^{۳۹} و در کانون‌های ادبی خارج از کشور گردانندگان روزنامه کاوه در آلمان (تقی‌زاده، علامه قزوینی، جمال‌زاده و کاظم‌زاده ایران‌شهر)، انتقادها را همراه با کنایه و ریشخند فراوان ادامه دادند. به‌خصوص جریده اخیر، در چندین مقاله باعنوان «ترقی زبان فارسی در یک قرن»، با مضمونی کنایه‌گونه، آثار شعری رفعت را به تمسخر گرفت، درحالی‌که برای اعتراض خود، نه نقدی نوشت و نه سخن واجد ارزش مطالعه‌ای را ارائه کرد.

روش کار روزنامه این بود که دو ستون ایجاد کرد؛ در ستون سمت راست، ادبیات مورد علاقه روزنامه را نوشت و در ستون مقابل آن در ذیل عنوان «فارسی خان والده در عهد پارلمانی»، قسمت‌هایی از اظهارات ادبی رفعت را به مسخره گرفته و آن را لجام‌گسیخته، بی‌سروته و کوتاه‌فکرانه معرفی کرد.^{۴۰} کاوه، این روش را در شماره‌های بعدی تکرار کرد و در یکی از مقایسه‌ها، در ستون مورد علاقه خود که حکماً آن را ادبیات واقعی می‌پنداشت، غزلی از «میرزا محمود غنی‌زاده» به مناسبت نوروز ۱۳۳۶ ق/۱۹۱۸ م را آورد و در ستون مقابل، یکی از اشعار آزاد رفعت که «ای جوان ایرانی»^{۴۱} نام داشت را زیر عنوان «ادبیات خان والده» به استهزاء کشید.^{۴۲} با این حال، همان‌گونه که گفتیم انتقادهای با توضیح مشخصی ارائه نشده بود و تنها می‌توان حدس زد که کاوه می‌خواسته بگوید، رفعت اشعاری با مصرع‌های نامساوی و مدعای نوجویی سروده و در اشعار شاعر تبریزی تعریف و مرزبندی شفافی در خصوص کاربرد عروض سنتی با قالب‌های مشخص دیده نمی‌شود و لذا، عدول از قواعد سنتی شعر فارسی مایه اصلی انتقاد محررین روزنامه بوده است.

رفعت در پاسخ به بدگویی‌های کاوه، بالحن مؤدبانه‌ای انتقادهای پاسخ گفت و شاید درخشانترین قسمت از نظریات وی همانا عقایدی باشد که وی پس از مناقشات قلمی با مجله دانشکده به‌مدیریت ملک العشرای بهار، با روزنامه کاوه به‌مدیریت تقی‌زاده ابراز داشته است. این عقاید، در یک سلسله مقاله‌های به‌هم‌پیوسته به‌لحاظ موضوعی منعکس شده و نویسنده با نگارشی دقیق و فنی و با اعتماد به نفس تمام و هیجان‌آمیز، نظرانی برتر از حریفان بیان نموده است. در اینجا، قسمت‌هایی از پاسخ نسبتاً طولانی رفعت به روزنامه کاوه آورده می‌شود، ضمن اینکه در این جوابیه می‌توان به برخی دیدگاه‌های وی در خصوص ابداع «شعر نو» که آن را ضرورت اجتناب‌ناپذیر زمان می‌دانست، دست یافت و همچنین، در نگارش‌های فنی رفعت می‌توان شیوه‌ای استثنایی از «نقد تفسیری» را مشاهده نمود که در مناقشات ادبی آن روزگار بی‌بدیل است.

رفعت می‌گوید: با اینکه صاحب‌نظران مجله کاوه در ارائه نظرات خود به‌نحوی عمل می‌کنند که ضرورت «تجدد در ادبیات» را قبول دارند، مع‌ذلک، در طرز تلقی خود دچار «مشوش‌ترین تشتهای فکری» شده‌اند، زیرا بدون اینکه راه‌حل هدف‌داری را بیان کنند، تنها از «انحطاط زبان فارسی» نوشته و جنجال‌پردازی می‌کنند. «تجدد ادبی» از نظر آن‌ها، به معنی «تازگی آثار ادبی... بسته به تازگی تاریخ نگارش آن آثار است» و هم‌اینکه «نود درصد متجددین بکلی محروم از سوانق و شرایط تجدد، در عین یک عدم قابلیت چاره‌ناپذیر و بهوای پیشرفت قدم خود را از نقطه [ای] برداشته باز بروی همان نقطه می‌گذارند!... از فاصله تازگی تا کهنگی هیچ نوع اطلاع و سابقه ندارند تا بتوانند پی به اشتباه خود ببرند... و اما آنکه بیم از انحطاط و تفسخ زبان فارسی دارند، هرگز مبنای توهمات خودشان را به‌طور واضح و قطعی معین نمی‌کنند؛ شکایاتشان به قدری مبهم است که بی‌مأخذ به نظر می‌رسد و در این زمینه، چنانچه باید به اصول و قواعد انتقاد عمل نمی‌بندند... مجله پُرفضل و هنر، ریشخند و استخفاف خود را

فقط بوسیلهٔ روبروی هم گذاشتن هر دو نوع فارسی اظهار و بیان می‌نماید. چند عبارت مبهم و مستهزی در ذیل ستون‌ها درج گردیده است که هرگز نقطه‌نظر مجلهٔ مذکور را توضیح نمی‌دهد.

تفوق و رجحان محتویات ستون دست راست بر محتویات ستون چپ، در نظر ترتیب‌دهندگان این (لوح عبرت)، بقدری واضح و مستغنی از دلیل و برهان بوده است که برای افادهٔ مرام خود، ایماء و اشارهٔ یک عنوان متعوضانه (فارسی خان والده!) و یک ستون‌بندی و مواجههٔ ساده و بسیط را با چند عبارت و یادداشت ابهام‌آلود و هجوآمیز کافی شمرده‌اند: ولی من اهمیت می‌دهم به اظهار این که؛ «این قدر کافی نیست». هر گاه کسی در مسلک و عقیده تجددخواهی خود مذبذب و متزلزل هم می‌بود آثار سهل‌انگاری و استحقار که در آن ترتیبات مشهود است او را از قبول رأی و عقیدهٔ مرتبین آن باز می‌داشت. استعمال توضیحات مرکبه، الفاظی مانند (کتیبه) و تعبیرات از قبیل (اثبات وجود) را در نظر گرفته (بنیه ساختمان، شیوه و معنی) جمل و عبارات را مهمل و مبنی گذاشتن و فقط بواسطهٔ دلیل اول، انتساب یک اسلوب را به (ادبیات عثمانی) وانگهی به (خان والده) استدلال نمودن، یک اصول انتقادی را معرفی می‌کند که هرگز متین و کامل نیست...^{۴۳} اصول مقایسه‌ایکه در «مجل شریفهٔ کاوه» بکاربرده شده است، صحیح به نظر نمی‌رسد. متونی که در دو ستون مقابل، روبرو ایستاده‌اند، نه از حیث موضوع و نه از حیث معنی هیچ مشابهتی ندارند تا در میان آن‌ها یک وجه مقایسهٔ صحیحی بتوان بدست آورد، مثلاً این است که یک قصیدهٔ منوچهری را با یک غزل حافظ دوش‌بدوش گرفته بپرسیم: «کدام یک بهتر است»؟ یا باید صور ظاهری را در نظر گرفته قصیده را با قصیده و غزل را با غزل مقایسه نمود و یا معنی را مناط قرار داده در دو موضع متجانس، دو طرز افادهٔ متفاوت را سنجید... عبارت منقول از روزنامهٔ عهد (حاجی میرزا آقاسی)، آیا با جمله‌بندی‌های عامیانه و بی‌صنعت خود تمام جهالت ساده‌لوحی، و عدم آشنائی به مدنیت را که در آن دورهٔ تاریک در ایران حکمروا بوده به خوبی نمی‌رساند؟

آیا صحیح نیست که این شیوه و این اسلوب ابتدائی و بلکه بدوی، این اسلوب تکامل نیافته، در هر وقت و در هر جا نشانهٔ همان جهالت، همان بدویت و همان سادگی ملامت‌آمیز خواهد بود. تصور نمائید که این اسلوب بیچاره، تقریباً اسلوب روایات و تعریفات سیاسی و دیپلماتیک آن ایام سلطنت ایران بوده است! حرف در این نیست که یک نفر مدپرست ظاهرین، یک نفر dilettante [= متفنن] ادبی، یک نقطه‌نظر موافق سلیقهٔ خود را اتخاذ نموده می‌تواند از این طرز بیان عامیانه و ساده‌لوح، متلذذ و محظوظ شود... ولی حرف در اینجاست که آیا این طرز بیان که در روبروی آن درج گردیده است مناسبتی در میان دارند؟ آیا می‌خواهیم این یکی را به آن دیگری ترجیح دهیم... با وجود اینکه تاریخ نگارش آن را با یک اعتنای مخصوصی بسته کرده‌اند گمان نمی‌برم، خواسته باشند شعر آقای غنی‌زاده [۴۴] را مانند یک نمونه از ترقی زبان فارسی بما نشان دهند. جای این منظومه در کلیات ادبیات کلاسیک فارسی است. این نوروزیه، مثل همه نوروزیه‌ها «کلیشه‌ها» و تشبیهات از کار افتاده‌های را بکار برده است که هرگز کمترین اثر تجدد و ترقی را در آن‌ها نمی‌شود یافت، اما هیچ عیب نداشت. «نوروز امروز و امید فردا» اثر احمدخان

ملک ساسانی را با عنوان «نوروز و دهقان» [۴۵] که در شماره نوروزی سال ۱۳۳۵ «تجدد» انتشار یافته است مقایسه می‌کردند. آن وقت یک موضوع جدل برای مناقشه تهیه می‌شد. باری، قبل از دخول در زمینه انتقادات، می‌خواهم از نویسندگان فاضل و محترم مجل شریفه «کاوه»، تقاضا نمائیم که مسأله «تجدد در ادبیات» را حل و قطع شده نیانگاشته، نظریات خودشان را به شکل انتقاد و به‌طور مستقیم و جدی اظهاردارند، تا ما هم که با یک عزم واراده ثابت یک طریق (تجدد) پیش گرفته و بنابر عقیده مخالفین خود راه غلط پیموده‌ایم در سایه هدایت و ارشاد دلائل منطقی، به اصلاح و رفع خطئیات و اشتباهات خود اقدام ورزیم. والا مواجهه آثار ما با آثاری که هرگز مناسبتی با آن‌ها ندارند - تا وقتی که ما در پیش خود معتقد به خوش ترکیبی آن‌ها هستیم - ما را سوق نخواهند کرد به اینکه «زادگان طبع خود را به ترکیب و یا بی ترکیب» گوئیم». ۴۶

رفعت، در برابرین انتقاد که اشعارش قابل فهم مردم نیست، عنوان کرد شعر به سبک غیرسنتی یا جدید مجال انتقال مفاهیم را بیشتر فراهم می‌کند و همچنان که در برابر مخالفان ایستادگی می‌کرد، مرتباً فرم شعرهایش را تغییر داد و از قواعد شعر کلاسیک فاصله می‌گرفت، تا اینکه اشعار دلخواهش از لحاظ فرم، معنی، موسیقی الفاظ، آهنگ کلام، ترکیب عبارات شکل منظمی پیدا کرد. در اینجا، برای نشان دادن شیوه نگرش و روش وی، اولین شعری که او به سبک جدید و به مناسبت آتش سوزی ارومیه (در پی غارت گری روس‌ها و سپس هجوم مسیحیان در سال ۱۳۳۵ ق/ ۱۹۱۷ م و از این سال به بعد حملات اکراد به نواحی آذربایجان غربی به قصد تصرف اراضی این سرزمین) سرودشده، از وی نقل می‌گردد:

ارومی

ارومی سوخت! ارومی سوخت! ارومی

که اندر سینه‌اش امید عمران

نوا نو می‌دمید از بخت ایران،

بر غم خارجی و نفع بومی،

حیاتی تازه در می‌یافت شادان...

خدا! شر کدام آذر قدومی

سوخت ارومی؟

ارومی کز خرابی‌های بیداد

روایت را نباشد حکم رویت...

ندیدیم آن سیه کابوس را ما،

نه حال بلده مظموس را،

که ویران شد سراسر... در نهایت

شنیدیم آفت منحوس را ما،

که زیر آسمان پرنجومی،

سوخت ارومی

بلی گفتند ارومی سوخت و خاکستر

شدش بازار و آزادی چنین را،

چنان تاب آورد مردم که اینرا،

نمی برد از خدای امید دیگر،

که این اندازه سخت آرد بخاور

بلا از هر طرف، هر سو هجومی...!

- سوخت ارومی!

ارومی انتظاری غیر از این داشت...

ارومی انقلاب روس را دید،

نهضت اندر دلش فریاد و بلعید

فغان سینه رنجور پنداشت

که بتوان خصم دیرین باز بخشید...

چه بود افسوس! مردی را لزومی؟

سوخت ارومی!

فلاکت بختیاری آورد باز،

بشرط آنکه در دل پاید امید؟

بشرط اینکه باشد عزم در کار؟

به فردا دیده باید دوخت ارومی!

سوخت ارومی؟

ز کشت مرحمت با صد نیازی،

ارومی بار بدبختی درو کرد!

ارومی در کنارش مار پرورد!...

ارومی سوخت از مهمان نوازی!...

بجرم اینکه شد با فقر همدرد!

جلوها را رهند از دست رومی،

سوخت ارومی!

ارومی! اعتمادت، اعتمادت

تُرا سخت امتحان کرد اندر این کار!

دو روزت بخت نیکو بود بیدار،

دو روزی تکیه کردی بر سعادت،

سوم روزت سعادت شد نگوئسار،

ارومی! باز اندر غمومی!...

سوخت ارومی

ارومی! اعتمادالدوله دیروز،

نصارا نیز امروزت دهد باک،

یکی افروزد آتش‌های جانسوز!

پس از ده آک، ارومی باز ده آک

هزاران بوم، پس از تبعید بومی!

سوخت ارومی

ارومی! نباید روی تأیید،

از الطاف جناب ربّ قهار،

فلاکت بختیاری آورد بار،

بشرط اینکه دردل باید امید،

بشرط اینکه باشد عزم درکار

بفردا دیده باید دوخت ارومی

سوخت ارومی!

همی با ما کند اقبال پرخاش،

همی بر فرستازد بخت بدخو!

ز آتش من نترسم یک سر مو،

رقیب ما چو آتش بود، ای کاش:

ز ترسآب جاری در تکاپو...

ارومی! ناامید اندر همومی

آه! ارومی!...

شناسم سخت تر خصمی ترا من،

که باشد یأس میل آشوب، امل ریز...

چو افتادی چنین، چونان تو برخیز

که خود نادم شود از کرده دشمن،

سمند عز مرا بر صولت انگیز

مبادا، غیرت ریزد چو مومی...

هان ارومی

تبریز: ۵ شوال ۱۳۳۵ تقی رفعت، «تجدد در ادبیات»، ۴۷

با این وصف، میرزاتقی رفعت بنیان‌گذار و پدر شعر نو در آذربایجان و ایران است. به دو دلیل؛ نخست آن که وی جزء اولین نفراتی است که در کنار جعفر خامنه‌ای در تاریخ این سرزمین گونه جدیدی از شعر که از اشعار قبلی، ساختاری کاملاً متمایز داشت و از قالب شعر کهن سنتی پیروی نمی‌کرد، سروده است. اما، مهم‌ترین دلیل آن است که وی اولین اندیشمندی بود که برای اشعار به سبک جدیدی که برخلاف ادبیات کلاسیک پدید آورده، اقدام به تبیین‌های دقیق علمی و ادبی نموده و کلیت سبک خود را به صورتی هدفمند و روشمند معرفی کرده و بدان شخصیت ادبی بخشیده است و همین نیز، اهمیت و جایگاه بی‌سابقه این ابداع را در تاریخ ادبیات آذربایجان می‌رساند. دستاوردی که در سال‌های بعد از درگذشت رفعت، منبع الهام شاعران دیگر نقاط ایران قرار گرفت و در ادبیات معاصر شعر ترکی آذربایجانی و فارسی پایدار ماند.

در پیروی از سبک شعر رفعت^۴ و خامنه‌ای،^{۴۹} تنی چند از شاعران که در زمان جنبش خیایانی در تبریز حضور داشتند، به سرودن شعر به سبک آزاد پرداختند. از جمله آن‌ها یکی هم خانم شمس کسایی^{۵۰} بود که از مهم‌ترین مؤلفه‌های اشعارش (از لحاظ تکنیک و فرم) کاربرد جدیدی از عروض سنتی به همراه قالب‌های خاص بود و اشعارش مسائل تحول اجتماعی را هدف

قرار می‌داد که در آن مضامینی چون، آزادی‌خواهی، مساوات‌طلبی، طبقات محروم، جامعه زنان و نظایر آن مطرح می‌گردید. بر اثر کوشش رفعت و این نخستین پیشگامان شعر نو در آذربایجان که در مقطع جنبش خیابانی صورت گرفت، زمینه برای یک تحول نسبی آماده شد. دوسال بعد از شهادت رفعت (۲۴ یا ۲۵ شهریور ۱۲۹۹ ش/ ۱۶-۱۵ سپتامبر ۱۹۲۰ م)، علی اسفندیاری معروف به نیما یوشیج در سال ۱۳۰۱ ش/ ۱۹۲۲ م، اولین منظومه شعری خود به زبان فارسی به سبک آزاد و با نام «افسانه» را سرود. اسفندیاری نیز می‌خواست، شعر را دگرگون سازد و به همین جهت شیوه رفعت را در پیش‌گرفت و در این‌راه آثارش مورد توجه و پذیرش محافل ادبی واقع گشت و اندکی بعد نیز، ابوالقاسم لاهوتی در سال ۱۳۰۳ ش/ ۱۹۲۴ م، اشعاری به سبک جدید سرود^{۵۱} و هم‌زمان با آن‌ها، حبیب ساهر (۶۴-۱۲۷۴ ش) که خود از شاگردان تقی رفعت در مدرسه محمدیه تبریز بود این‌رو را در ادبیات ترکی آذربایجانی پی‌گرفت و شهرتی در خور یافت. در نتیجه، در ادبیات معاصر ایران تداوم گرایش به شعر آزاد از طرف ادیبان فارسی‌زبان دلیل مبرهنی بر واقعیت اصولی بودن کار رفعت^{۵۲} در ادبیات ترکی و فارسی است، یعنی همان هدفی که وی مؤکداً با نام «انقلاب ادبی» خواستار آن بود و همان جریانی که یقیناً توسط خود او در شعر و نقد ادبی اتفاق افتاد.

نتیجه‌گیری:

در جریان جنبش خیابانی در آذربایجان، انقلابی در رویکردهای ادبی به‌وقوع پیوست. این تحول که تأثیر عمده‌ای بر شعر و نقد ادبی داشته است، از ناحیه میرزاتقی رفعت، از کادر رهبران جنبش برخاست. وی متعقد بود: انتقال ارزش‌ها اولین شرط نوسازی جامعه است و ادبیات نیز یکی از عوامل پیوند آن است که زمینه عقلانی برای توسعه جامعه را فراهم می‌سازد. یک ادیب می‌تواند با این ابزار عقلایی، نوسان‌ها و جریان‌های اجتماعی معاصر شدن را معرفی و به جامعه تفهیم نماید. در این راه، وی به سرودن اشعاری پرداخت که در عمل از قواعد شعر سنتی و یا کلاسیک پیروی نمی‌کرد. تمامی این موارد، مسائلی بود که به‌لحاظ نظری و در عمل مناقشه‌برانگیز شدند. برخی طرفداران مکتب قدیم یا سنتی، حتی گاه به گونه پارادوکسی برخی تجددخواهان، استدال‌ها و براهینی اقامه کردند و مدعی بودند که نظرگاه رفعت به بی‌اعتبار ساختن ادبیات اصیل منجر می‌شود. رفعت، با این ایده که شاعر باید بکوشد، در بهترین شرایط ممکن به بهترین هدف برسد، دیدگاه تغییر فرم شعری و درکل، اصلاح ادبی را مطرح و با تکذیب نظریات سنت‌گرایان، نتایج نظری ذیل را بدست آورد:

برای بازآفرینی فرهنگ‌ها و جوامع کهن اقوام ایرانی، از جمله ترکان آذربایجان و هدایتشان به جامعه معاصر متحول شده براساس سنن گذشته تاریخی، باید دید طبق کدام نوع از ادبیات جدید، با چه نوع ساختارهای اجتماعی مقارن است. از این‌رو، رفعت معتقد بود که ادبای پیشین معضل تحول اجتماعی را نادیده می‌گیرند و با این طرز تلقی، سعی داشت از طریق ابداع شعری خاص که از لحاظ تکنیک و فرم و محتوا با اشعار پیش از خود کاملاً فرق داشت و کاربردی نو از عروض سنتی که به همراه قالبی مشخص ارائه می‌شد، نظریه‌های خود را به آزمون بگذارد، یعنی همان کاری که وی در توصیف اوضاع آذربایجان غربی در نتیجه

تهاجمات مسیحیان و اکراد بیگانه برای قتل عام اهالی و تصرف اراضی این خطّه، شعری با اسم «ایارومی» سرود و یا در شعر «ای جوان ایرانی» مضمون تحرک اجتماعی در قشریندی جامعه را به نمایش گذاشت.

طرح این نظر که توجّه به توسعه و تغییر برای بقای هر نظام ارزش دارد که باید یکی از موضوعات ادبیات باشد، نتایج جالب و پراهمیتی به بار آورد؛ نظریه نقد ادبی و به صورت جدی تر شعر به سبک جدید که به غایت در اوان قرن بیستم، توسط چندی از شعرا پذیرفته و رواج یافت، نشان داد که بعضی از شکل های پذیرفته شده ادبی به علت طرح های غیرکارکردی نامناسب و یا برخی اشکال آن با الگوهای مناسب باید تداوم یابند و از آنجا که این انتخاب با تغییر فرم های ادبی صورت پذیرفت و در محتوا مسائل اجتماعی مورد توجّه قرار گرفت و در دهه های پس از مرگ رفعت تکامل یافت. بنابراین، یک نظریه ایستا به فرجام به یک نظریه پویا مبدل شد و در عرصه تاریخ ادبیات آذربایجان و ایران سبک جدیدی به نام «شعر نو» یا «آزاد» با کاربردهای مشخص و در چارچوب «ادبیات نوگرا» رواج یافت.

پی نوشت ها:

مقاله اول: مکتب تحوّل خواهی زنان در آذربایجان (۱): جنبش اصلاحی و جامعه زنان

۱. برخی تحقیقات مستقل، در این باره عبارت اند از: بشری دلریش، زن در دوره قاجاریه (تهران، حوزه هنری، دفتر مطالعات دینی هنر، ۱۳۷۵)؛

Moghadam valentine, "Hidden from History? Women workers in modern Iran", Iranian Studies, Vol. 33, No. 3-4, summer 2000, pp 377-401 ; janet Afary, "The Iranian Constitutional Revolution, 1911-1906: Grassroots Democracy, Social Democray, and the origins of Feminism", (New York, Columbia university press , 1996).

۲. فمینیسم به کوشش های نظری و عملی، به نفع زنان گفته می شود. این کوشش ها ممکن است در جامعه به شکل گفتمان ها و ایدئولوژی فمینیستی یا اقدامات عملی از زنان خود را نشان دهد، ولی به آن جنبش زنان نمی توان گفت. ممکن است سال ها کوشش های فمینیستی در یک جامعه جریان داشته باشد، منتها تنها در دوره و شرایط خاص، جامعه شاهد جنبش زنان خواهد شد. بنابراین، جنبش زنان به آن دسته از کوشش های فمینیستی گفته می شود که حداقل از چهار ویژگی اولیه اشاره شده برخوردار باشند. توجّه به مبارزات در تاریخ جوامع مدرن تفکیک فوق را بهتر روشن می کنند. کوشش های فمینیستی از قرن ۱۷ میلادی شروع شد، ولی تا دهه ۱۹۶۰ میلادی در اکثر کشورهای غربی، خبری از جنبش مستقل زنان نبود. در موج اول، تنها در انگلیس و آمریکا تا حدودی شاهد تبدیل حرکت فمینیستی به جنبش زنان هستیم و پس از آن، این جنبش ها خاموش شد، چون پاره ای از مطالبات زنان تحقق یافت. از ۱۹۶۰ میلادی به بعد، یعنی در موج دوم حرکت فمینیستی، شاهد رشد فزاینده جنبش های مستقل در کشورهای غربی هستیم. به بیان دیگر، تاریخ جوامع مدرن نشان می دهد که مبارزات فمینیستی همواره با شدت و

ضعف در بطن این جوامع وجود داشته، اما فقط گهگاه تبدیل به یک جنبش زنان شده‌اند. نک. حمیدرضا جلائی‌پور، جامعه‌شناسی جنبش‌های اجتماعی (تهران: انتشارات طرح نو، ۱۳۸۱)، ص ۹۵-۹۴ و همچنین، برای جزئیات مبسوطی از سیر تحول جنبش‌ها و گفتمان‌های فمینیستی در تاریخ جوامع اروپایی، نک. لارنس کهون، از مدرنیسم تا پست مدرنیسم، ویراستار فارسی عبدالکریم رشیدیان (تهران، نشرنی، چ ۶، ۱۳۸۷)، ص ۵۰-۶۳۷ و

Jane freedom, "feminism (Concepts in sciences)", (Open University press: Bukingham, philadephia, 2001), pp 2-60.

۳. جلائی‌پور، جامعه‌شناسی جنبش‌های اجتماعی، ص ۹۶-۹۵.

۴. «دکتر رفیع امین» پزشک و نماینده تبریز در دوره ششم مجلس شورای ملی بود. پدرش «حاج میرزا شفیع امین‌التجار اصفهانی» از بازرگانان تراز اول آذربایجان در استانبول بود. برادر کوچکترش «میرزا محسن معتمدالتجار» نیز تجارت پدر را ادامه داد و از مشروطه‌خواهان شد. در دوره‌های دوم و چهارم نیز نماینده تبریز در مجلس شورای ملی و از مخالفان سرسخت سردار سپه (رضاشاه بعدی) بود. رفیع امین‌خان، پیش از آن که با فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی جنبش خیابانی همگام شود، سال‌های متوالی در «دانشگاه لوزان سوئیس» در رشته پزشکی تا سطح تخصصی تحصیل و به لحاظ ابراز لیاقت در علم پزشکی در همان دانشگاه به تدریس پرداخت و هم‌زمان به عنوان «نایب‌معلم و معاون»، سرپرستی بیمارستان‌های مرتبط با امراض پوستی، بیماری‌های زنان و جراحی را عهده‌دار بود. وی پس از ۱۰ سال فعالیت مستمر در اثنای جنگ اول جهانی به تبریز بازگشت و مطب پزشکی خود را دایر نمود و همان‌گونه که گفته شد در سال ۱۳۳۸ ق/ ۱۹۲۰ م، مباحث اجتماعی و فرهنگی خود در مبحث زنان را در جریده تجدد به چاپ رساند. بعد از سرکوب جنبش، به لحاظ اینکه رفیع امین شخصیتی صرفاً علمی و فرهنگی داشت، حساسیت چندان از طرف حکومت سرکوبگر جنبش متوجه او نشد و چنانچه در آغاز بحث گفتیم، وی در دوره ششم مجلس شورای ملی به نمایندگی تبریز انتخاب شد، اما با پایان این دوره از سیاست کناره گرفت و بقیه عمر را به طبابت در تبریز گذراند. بخشی از اطلاعات این تحقیق، در مورد رفیع امین برگرفته از «اعلان»هایی است که در روزنامه تجدد، جهت معرفی تخصص و خدمات پزشکی‌اش در تبریز به چاپ رسیده است. برای ملاحظه آن‌ها، بنگرید: تجدد، س ۱، ش ۱۳ (۹ شعبان ۱۳۳۵ ق)، ص ۱؛ س ۱، ش ۱۵ (۲۰ شعبان ۱۳۳۵ ق)، ص ۲؛ س ۱، ش ۲۸ (۱۳ شوال ۱۳۳۵ ق)، ص ۳ و س ۱، ش ۳۶ (۱۶ ذی‌قعدة ۱۳۳۵ ق)، ص ۴.

۵. میرزاتقی رفعت در تاریخ ۱۳۰۷ یا ۱۳۰۸ ق/ ۱۸۸۹ یا ۱۸۹۰ م، در تبریز متولد شد. پدرش آقامحمد تبریزی، از آذربایجانی‌های مقیم طرابوزان امپراطوری ترکیه عثمانی بود که رفعت را به منظور انجام تحصیل به این کشور فراخواند. او پس از اتمام تحصیلات ابتدائی، متوسطه و عالی‌اش در مدارس به سبک جدید استانبول، مدیر دبستان ناصری طرابوزان شد که توسط آذربایجانی‌های ترک مهاجر بنیان گذاشته شده بود. در همین هنگام، وی به کارهای نویسندگی و روزنامه‌نگاری پرداخت و به خاطر مقاله‌های علمی، ادبی و سیاسی که در جراید فرانسوی زبان ترکیه به چاپ می‌رساند، دولت فرانسه توسط کنسول خود مدال افتخاری را

به وی اعطا کرد. رفعت، در اثنای جنگِ اول (۱۳۳۴ق/ ۱۹۱۶م)، به تبریز بازگشت و به تدریس زبان‌های ترکی آذربایجانی و استانبولی و فرانسه در دبیرستان متوسطه تبریز (محمدیه) پرداخت. وی، در فلسفه؛ تاریخ؛ جغرافی؛ هندسه؛ رسم و نقاشی تبحر فراوان داشت، مع الوصف بیشترین شهرتش، به علت نمایش نامه‌نویسی، روزنامه‌نگاری، فعال حقوق زنان، مقاله‌های سیاسی اجتماعی و به‌ویژه، شعرهایی بود که در زبان‌های ترکی، فارسی و فرانسه، منتشر ساخته است. نامبرده در سال ۱۳۳۵ق/ ۱۹۱۷م، به جمع دموکرات‌های تبریز پیوست و به‌خاطر آشنایی‌اش با مسائل ادبی، مسئول دستگاه تبلیغات آن گروه سیاسی گردید. به‌ویژه، نقش وی آن بود که به همراه ابوالقاسم فیوضات، جریده «تجدد»، ارگان حزب دموکرات آذربایجان را اداره و مقاله‌های فنی آن را تنظیم کند. علاوه‌براین، در سال‌های ۳۸-۱۳۳۷ق/ ۲۰-۱۹۱۹م، پاره‌ای مقاله‌های ادبی و اشعار ترکی - فارسی خود را در «مجله ادب» تبریز به چاپ رساند و در «روزنامه آذربادگان» به مدیر مسئولی میرزامحسن خان رفعت که به زبان ترکی چاپ می‌شد، چند مقاله تحقیقی ارزشمند، در مورد تاریخ باستان ترکان آذربایجان نوشت. پس از چندی، در هنگام قیام دموکرات‌ها (رجب تا ذی‌الحجه ۱۳۳۸ق/ آوریل تا دسامبر ۱۹۲۰م)، «مجله ادبی آزادستان» را منتشر کرد که چهار شماره (از خرداد تا شهریور ۱۲۹۹ش) منتشر گردید. لازم‌به‌ذکر است، مخبرالسلطنه والی اعزامی از تهران به تبریز پس از سرکوب جنبش و قتل خیابانی در تاریخ ۲۹ ذی‌الحجه ۱۳۳۸ق/ ۱۴ سپتامبر ۱۹۲۰م، دستور قتل رهبران جنبش را صادر کرد و روز بعد یا دو روز بعد از این تاریخ، تقی رفعت که برای محافظت از جان خود از تبریز گریخته بود، توسط جاسوسان مخبرالسلطنه گرفتار و در محل حادثه او را به قتل رساندند و شایعه ساختند که رفعت را پیش از دستگیری مرده یافته و به احتمال یقین وی خودکشی کرده است. بخشی اندکی از اطلاعات ما در مورد رفعت و فعالیت‌های علمی‌اش، برگرفته از توضیحات خود در مجله آزادستان می‌باشد. نک. آزادستان، ش ۳ (۱۵ مرداد ۱۲۹۹ ش): ۳۲-۳۱، مع‌الذکر، برای آگاهی اجمالی از سیر تحول زندگانی وی، نگاه کنیده: یحیی، آرین‌پور، از صبا تا نیما: تاریخ ۱۵۰ ساله ادبی فارسی، ج ۲، آزادی و تجدد (تهران: زوار، چ ۴، ۱۳۷۲)، ص ۱۲۵-۱۲۲. احمد کسروی، قیام شیخ محمد خیابانی، ویرایش و مقدمه محمدعلی (همایون) کاتوزیان (تهران: نشر مرکز، چ ۲، ۱۳۷۸)، ص ۱۲۵-۱۲۲. اسنادی از مشاهیر ادب و معاصر ایران، گردآوری و پژوهش علی میرانصاری، دفتر اول (تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۶)، ص ۳۴-۴۳۲؛ محمدعلی صفوت، داستان و دوستان یا تذکره ادبا و شعرا آذربایجان (بی‌جا: چاپخانه قم، ۱۳۲۸)، ص ۸۲ و شمس لنگرودی، تاریخ تحلیلی شعر نو، ج ۱ (تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۰)، ص ۵۶-۵۰.

۶. شمس کسمایی، شاعر و دانشور یزدی و پیرو «مکتب تقی رفعت» در امر نوگرایی در ادبیات بود و به تبعیت از مکتب یادشده عروض و قافیه را از شعر خود برداشته و در این زمینه نوگرایی کرد. همچنین، در طی سال‌های زندگی کسمایی در تبریز، از او نوشتارهای تند سیاسی در روزنامه‌های تبریز منتشر می‌شد. قطعه شعری بدون قافیه‌بندی که در شهریور ماه ۱۲۹۹ش از او در مجله آزادستان منتشر شد، جزو یکی از نخستین نمونه‌های نوگرایی بعد از جعفر خامنه‌ای و تقی رفعت در شعر فارسی به شمار می‌آید.

۷. نگارنده مقاله حاضر، تا کنون شرح حالی از نویسنده یادشده به دست نیاورده است.

۸. فمینیست، «عالم نسوان: زنان ما»، ش ۳۷، نمره مسلسل ۱۷۳ (۶ جمادی الاول ۱۳۳۸ ق)، ص ۴.

۹. در بیان جنبه‌های فرهنگی حقوق زنان، رفعت از اصطلاح موقعیت یا «تفاوت معنوی» استفاده کرده است: فمینا «عالم نسوان:

زنان بزرگ، مادام ویلسن»، تجدد، ش ۵۸، نمره مسلسل ۱۲۹ [تاریخ نشر معلوم نیست]، ص ۴.

۱۰. همان. رفیع خان امین نیز، همین دوره تاریخی در مبارزات فمینیستی اروپا را در چهارچوب جنبه آموزشی و علمی زنان

آورده است، نک. فمینیست «عالم نسوان: نسوان مشهور عالم»، همان، ش ۳۸، نمره مسلسل ۱۷۴ (۲۲ ذی قعدة ۱۳۳۸ ق)، ص ۴.

۱۱. برای نمونه‌های دیگر انتقاد از چهارچوب‌های مسلط جامعه سنتی ایران در مورد زنان، نک. هاشم کلانتری «عالم نسوان،

رفیق‌های آینده، «آزادستان، ش ۳ (۱۵ اسد ۱۲۹۹)، ص ۳۸-۳۹.

۱۲. برای نمونه: فمینیست «زنان ما»، تجدد، ش ۳۷، نمره مسلسل ۱۷۳ (۶ جمادی الاول ۱۳۳۸ ق)، ص ۴.

۱۳. فمینا «عالم نسوان: مد»، ش ۴۵، نمره مسلسل ۱۸۱ (۱۷ رجب ۱۳۸۸ ق)، ص ۴.

۱۴. همان.

۱۵. همان. و نیز، فمینا «عالم نسوان: مد -۲-»، ش ۴۶، نمره مسلسل ۱۸۲ (۱۸ جمادی الثانی ۱۳۳۸ ق)، ص ۴؛ فمینا «عالم نسوان:

مد-۳-»، ش ۴۷، نمره مسلسل ۱۸۳ (۴ شعبان ۱۳۳۸ ق)، ص ۴ و فمینا «بازمدپرستی»، ش ۵۵، نمره مسلسل ۱۹۱ (۲۴ رمضان

۱۳۳۸ ق)، ص ۳.

۱۶. همان، ش ۳، نمره مسلسل ۱۹۹، (۲۲ ذی قعدة ۱۳۳۸ ق)، ص ۳.

۱۷. همان، ش ۵۹، نمره مسلسل ۱۹۵ (۱۷ شوال ۱۳۳۸ ق)، ص ۲-۱، محتوای یکی از اشعار شمس کسمایی، به این موضوع

می‌پردازد که تکیه به تقلیدهای کورکورانه، علاوه بر اینکه اساس مسأله درباره هویت زنان ایران را حل نمی‌کند، بلکه بر نابرابری‌های

بین زن و مرد دامن می‌زند:

«مد و محبت

زن را کز احتیاج به جلب محبت است

مجبور مدپرستی و قید توال است

آخر این جلب محبت تا به کی؟

تحت فرمان و اطاعت تا به کی؟

مورد طعن و ملامت تا به کی

تا به کی تحمیل منت تا به کی؟»

- باری شعر مذکور بنگرید: شمس کسمائی، «مد و محبت»، ش ۵۹، نمره مسلسل ۱۹۵، ص ۴.
۱۸. در این نمایشنامه روسی، زنی که مرد بی‌خردش در بستر بیماری است، وارد مناسبات عاشقانه با جوانی می‌شود و مرد بیمار هم زنش را در این ماجرا غریب یاری می‌رساند. اعمال مرد بیمار در نمایش، موجب خنده تماشاگران می‌گردد. همان، ش ۵۲، نمره مسلسل ۱۸۸ (رمضان ۱۳۳۸ ق)، ص ۴.
۱۹. همان.
۲۰. همان.
۲۱. همان، ش ۴۷، نمره مسلسل ۱۸۳، ص ۴، فمینا، «موفقیت زن از هیئت اجتماعی»، همان، ش ۴۸، نمره مسلسل ۱۸۴ (۱۰ شعبان ۱۳۳۸ ق)، ص ۴.
۲۲. همان، ش ۵۵، نمره مسلسل ۱۹۱، ص ۴.
۲۳. فمینیست، «عالم نسوان: مادران فردا»، ش ۳۹، نمره مسلسل ۱۷۵ (جمادی‌الاول ۱۳۳۸ ق)، ص ۴.
۲۴. همان.
۲۵. همان.
۲۶. فمینیست، «عالم نسوان: ترقی نسوان اروپا»، ش ۴۰، نمره مسلسل ۱۷۶ (۴ جمادی‌الثانی ۱۳۳۸ ق)، ص ۴.
۲۷. همان و برای نظراتی مشابه، نک. فمینیست، «عالم نسوان: جنگ بین‌المللی و عالم نسوان»، همان، ش ۴۳، نمره مسلسل ۱۷۹ (۲۵ جمادی‌الثانی ۱۳۳۸ ق)، ص ۴.
۲۸. برای آگاهی از دیدگاه‌های خیابانی در این باره، نک. همان، ش ۱۱، نمره مسلسل ۱۴۷ (۳۰ ذی‌قعدة ۱۳۳۷ ق)، ص ۲؛ ش ۴۷، نمره مسلسل ۱۸۳، ص ۳؛ ش ۴۹، نمره مسلسل ۱۸۵ (۱۷ شعبان ۱۳۳۸)، ص ۲؛ ش ۵۲، نمره مسلسل ۱۸۸، ص ۱ و ش ۵۸، نمره مسلسل ۱۹۴ (۱۲ شوال ۱۳۳۸ ق)، ص ۱-۲.
۲۹. همان، ش ۳۷، نمره مسلسل ۱۷۳، ص ۴؛ همان، ش ۳۸، نمره مسلسل ۱۷۴، ص ۴؛ ش ۵۸، نمره مسلسل ۱۲۹، ص ۴ و برای دیگر تأکیدهای مشابه: همان، س ۱، ش ۱۵ (۲۰ شعبان ۱۳۳۵ ق)، ص ۳ و س ۱، ش ۱۸، (۱ رمضان ۱۳۳۵ ق)، ص ۳.
۳۰. همان، ش ۳۷، نمره مسلسل ۱۷۳، ص ۴.
۳۱. فمینیست، «عالم نسوان: در تربیه دختران»، ش ۴۱، نمره مسلسل ۱۷۷ (۱۱ جمادی‌الثانی ۱۳۳۸ ق)، ص ۴.
۳۲. فمینیست، «در تربیت دختران ما»، ش ۴۲، نمره مسلسل ۱۷۸ (۱۸ جمادی‌الثانی ۱۳۳۸ ق)، ص ۴.
۳۳. «به نام وطن گرامی»، س ۲، شماره فوق‌العاده نوروز یوننتیل ۱۲۹۷، ص ۲۳-۲۴.
۳۴. برای نمونه، بنگرید: «زنان انقلابی، تعصب انقلابی یک مادر مکسیکائی»، س ۲، ش ۱۲۸ (۱۷ شعبان ۱۳۳۶ ق)، ص ۲.
۳۵. همان، ش ۵۲، نمره مسلسل ۱۸۸، ص ۴.

۳۶. همان‌گونه که ذکر شد، یکی از زنان این محفل مضمون یک نمایشنامه کمدی روسی به نام «من اولموشم (من مرده‌ام)» را مغایر با ارزش‌های جامعه زنان آذربایجان می‌دانست و انتقادش، در مقاله‌ای به نام «صنعت و اخلاق» از طرف تقی رفعت در تجدد، به چاپ رسید. برای آگاهی از منبع سابق‌الذکر مراجعه کنید.

۳۷. اسامی برخی مهم‌ترین مدارس و آموزشگاه‌های دخترانه در شهرهای اشاره‌شده عبارت‌اند از: انائیه (چندین مدرسه با همین نام) عصمت، شوکتیه، نوبر، فرهنگ، ناموس، مخدرات، مدرسه سن‌نسان فرانسوی و...، برای آگاهی، نک. همان، سال اول، ش ۱۵، ص ۳-۴؛ ش ۱، ش ۱۸، ص ۳؛ ش ۱، ش ۱۵، ص ۳؛ ش ۱، ش ۴۲ (۷ ذی‌الحجه ۱۳۳۵ق)، ص ۴؛ ش ۱۱، نمره مسلسل ۱۴۷، ص ۴، ش ۵۰، نمره مسلسل ۱۸۶ (۲۳ شعبان ۱۳۳۸ق)، ص ۴، ش ۵۳، نمره مسلسل ۱۸۹، ص ۴؛ همان، ش ۶۰، نمره مسلسل ۱۹۶، ص ۳.

۳۸. برای نمونه، به توضیحات ارائه‌شده در مورد تحصیل در مدرسه لیل آباد و حشمت در شهر تبریز نگاه کنید: ش ۵۰، نمره مسلسل ۱۹۷، ص ۴.

۳۹. کریم ارباب‌زاده، از اعضای فعال جنبش جنگل بود که در جریان سرکوب جنبش، توسط نیروهای دولتی به قتل رسید و ابوالقاسم لاهوتی، دیوان (مسکو، اداره نشریات به زبان‌های خارجی، ۱۹۴۶)، ص ۴۵۱.

۴۰. شمس کسمائی، به زبان‌های روسی و ترکی آذربایجانی تسلط کامل داشت. وی پس از سرکوب جنبش خیابانی و فوت همسرش، به سال ۱۳۰۷ش، به همراه دخترش صفا به یزد بازگشت و با شخص دیگری به نام محمد حسین آشتیان ازدواج کرده و بعد از آن زندگی و خانواده‌اش را به تهران منتقل نمود. سال‌های پایانی عمر او در تهران به گوشه‌نشینی و عزلت گذشت و در سال ۱۳۴۰ش وفات یافت. برای آگاهی به منبع ذکر شده در پاورقی شماره ۳۹ مراجعه کنید و مضافاً به منبع پیش‌رو: لنگرودی، تاریخ تحلیلی شعر نو، ج ۱، ص ۸۶-۹۱.

۴۱. شمس کسمائی، تجدد، ش ۴۱، نمره مسلسل ۱۷۷، ص ۳.

۴۲. «در مه اردی‌بهشت، دهر جوان شد،

وقت خوشی و جشن و عیش عالمیان شد،

ظلمت شب رفت و آفتاب عیان شد

متحدالحال شرق و غرب جهان شد؛

نوبت آسودگی رنجبران شد؛

غیرت ایرانیان بقیمت جان

هرچه شد به اقتضای زمان شد!»

شمس کسمائی، همان، ش ۵۰، نمره مسلسل ۱۸۶، ص ۴.

۴۳. همان.

۴۴. همان، ش ۵۲، نمره مسلسل ۱۸۸، ص ۴.

۴۵. برای استدلال‌های آن‌ها در این رابطه: ش ۴۰، نمره مسلسل ۱۸۱، ص ۴ و ش ۵۵، نمره مسلسل ۱۹۱، ص ۴.

مقاله دوم: مکتب تحول‌خواهی زنان در آذربایجان (۲): جامعه‌شناسی نخستین گفتمان‌اصلاحی

۱. در این باره، بحث‌های فراوانی در محافل دانشگاهی بین مورخان و جامعه‌شناسان در میان می‌باشد. برای نمونه، برخی بر این باورند که جامعه‌شناسی سازمان جامعه را بر پایه نظام مردسالار به بحث و بررسی گذاشته است. از جمله، این منبع:

C. Delpy, "The Main enemy", (London: Women's Research and Resource Center. 1977), p 15.

و گروهی دیگر، اشکالات چندی را در خصوص روش‌شناسی‌های متداول در شیوه‌های بررسی جامعه‌شناسی درباره زنان را بیان می‌کنند که در کل مطالعات زنان را تحت نگرش‌های غیرمنطقی قرار داده است. برای آگاهی بیشتر، بنگرید:

S. Reinherz, "Experiential Analysis: a Contribution to Feminist Research", in G. Bowles and R. D. Klein (Eds) *Theories of Women's studies*, (London: Rutledge & Kegan poll. 1983), p 80.

۲. برای آگاهی مبسوطی از روند تاریخی مبحث اشاره شده، خاصه از نگرش‌های جامعه‌شناختی در باب حقوق زنان در قرون یادشده، نگاه کنید:

J. Mitchell and. A. Oakley, "What Is Feminism?" (Oxford: Blackwell, 1980), p71.

شایان ذکر است، نخستین مباحث مربوط به فمینیسم با دیدگاه‌های مری وستون، در کتابی با عنوان: «استیفای حقوق زنان»، ارتباط دارد که در سال ۱۷۹۲م، منتشر گردیده است و از بانفوذترین آثار دیگر این مرحله را باید به کتاب «انقیاد زنان»، اثر جان استوارت میل و هریت تیلور میل (هریت هاردی) نسبت داد که به سال ۱۸۶۹م به طبع رسید. از این کتاب، دو ترجمه موجود است که مشخصات نشر آن‌ها بدین قراراند: جان، استوارت میل، کنیزک کردن زنان، ترجمه حسن ریگی (تهران: نشر بانو، ۱۳۷۸) و همان نویسنده، انقیاد زنان، ترجمه علاءالدین طباطبائی (تهران: نشر هرمس، ۱۳۷۹).

۳. تجدد، ش ۴۰، نمره مسلسل ۱۷۶، ص ۴.

۴. شهرام، پناهی خیای، «مکتب تحول‌خواهی زنان آذربایجان (۱): جنبش اصلاحی و جامعه زنان؛ نظریه‌های تقی‌رفت و رفیع امین‌خان»، مجله فرهنگی، ادبی و هنری غروب، س ۳، ش ۹، بهار ۱۳۹۷، ص ۷۷-۸۷.

۵. ایدئولوژی جنبش سیاسی-اجتماعی معظم سیدجعفر پیشه‌وری در آذربایجان (۲۵-۱۳۲۴ش)، ترکیبی از اندیشه‌های سوسیالیستی، سوسیالیسم لیبرال، ناسیونالیسم آذربایجانی و دیدگاه‌های اسلامی میانه‌رو را ارائه می‌کرد و لذا، برنامه‌هایش در

مورد حقوق اجتماعی و مدنی زنان، بازتابی از کلیه این دیدگاه‌ها محسوب می‌گردد. برای جزئیات مبسوطی از بنیان‌های فکری و عملکرد جنبش در خصوص حقوق مدنی زنان آذربایجانی، می‌توان به جراید «آذربایجان» و «وطن یولوندا» به‌عنوان ارگان جنبش مراجعه کرد. افزون بر این، اندیشه‌های اجتماعی و فرهنگی پیشه‌وری طی سال‌های ۱۳۲۵-۱۲۹۵ش، مشحون و مؤید همان افکار است که در متن بدان اشار شد. دیدگاه‌ها و مقاله‌های وی در یک‌سلسله مجموعه از مقالات به چاپ رسیده است که مشخصات دقیق آن، بدین‌قرار است: میرجعفر پیشه‌وری (جوادزاده خلخال) سنجیلیمیش اثرلری، اثرلری توپلایان ترتیب، ترجمه و رداکت‌اندن احمد امین‌زاده، تقی موسوی، حسین جدی، مصحح‌لر، رضا توفیقی، محمد قوامی (آذربایجان روزنامه‌سینین نشریه‌سی ۱۳۴۴ ش). مضافاً، جان فوران (John Foran)، (از جامعه‌شناسان و اندیشمندان مطرح در پژوهش در زمینه «انقلاب‌های اجتماعی» در جهان)، تیزبینانه موضوع اشار شده را به بحث گذاشته است، خاصه آنجا که در بیان دستاوردهای تاریخی حکومت خودمختار آذربایجان در مورد اعطای حق‌رأی به زنان، آن‌هم برای اولین‌بار در تاریخ معاصر ایران تأکید دقیقی نموده است و نیز، اشاراتی که در خصوص مشارکت گسترده زنان آذربایجانی در قلمروهای عمومی و مدیریتی جامعه دارد. برای مطالعه بیشتر، بنگرید: جان فوران، مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی، ترجمه احمد تدین (تهران: رسا، چ ۲، ۱۳۷۸)، ۴۲۲-۴۰۶.

۶. تجدد، ش ۴۳، نمره مسلسل ۱۷۹، ص ۴.

۷. همان، ش ۳۷، نمره مسلسل ۱۷۳، ص ۴.

۸. همان، ش ۴۰، نمره مسلسل ۱۷۶، ص ۴.

9. Mary Hawkesworth, "Confounding Gender", Signs: Journal of Women in... Bouchard (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1977), p 69.

۱۰. خدیجه سفیری، سارا ایمانیان، جامعه‌شناسی جنسیت (تهران: جامعه‌شناسان، ۱۳۸۸)، ص ۲۰۴.

۱۱. تجدد، ش ۴۷، نمره مسلسل ۱۸۳، ص ۴.

۱۲. همان.

۱۳. همان، ش ۳۷، نمره مسلسل ۱۷۳، ص ۴.

۱۴. برخی جامعه‌شناسان، معتقدند «جنس» دو مقوله جدای جسمی و ژنتیکی مردم را مشخص می‌کند که «دوشکلی جنسی (Sexual Dimorphism)» نامیده می‌شود. چنانچه، پاره‌ای محققان دوشکلی جنسی را یک واقعیت ژنتیکی می‌دانند و بر این باورند که اختلاف جنسی دو مقوله از انسانهایی را می‌آفریند که از لحاظ ساختاری قابل تمیزند. برخی دیگر، به جای جنبه‌های

زیست‌شناختی، ضرورت‌های اجتماعی را در انسان مطرح و می‌گویند که استلزام‌های اجتماعی و انسان است که دو جنس ایجاد می‌کند. برای آگاهی بیشتر در این باره، نک.

S Marc Breedlove, "*Sexual Differentiation of the Human Nervous System*", (Annual Review of Psychology, 1994), p39.

از طرفی، به اعتقاد فمینیست‌های رادیکالی چون مونیک ویتینگ، نابرابری‌های میان زنان و مردان محصول تفاوت‌های طبیعی نیست، بلکه به تأثیر محیط برمی‌گردد:

M. Wittig, "*One is not Born a Women in Proceedings of the Second Sex Conference*", (New York: Institute for the Humanities, 1979), p 72.

۱۵. سفیری و ایمانیان، جامعه‌شناسی جنسیت، ص ۲۰۳.

۱۶. تجدد، ش ۴۷، نمره مسلسل ۱۸۳، ص ۴.

۱۷. همان، ش ۵۸، نمره مسلسل ۱۹۴، ص ۴.

۱۸. محمد عبداللہی، زنان در عرصه عمومی: عوامل، موانع و راهبردهای مشارکت مدنی زنان ایران، (تهران: جامعه‌شناسان، ۱۳۷۸)، ص ۴۲. عبارت فوق را که نگارنده، برای ارتباط با بحث مقاله حاضر و در راستای هم‌آرایی مفاهیم با بحث جاری بکار گرفته‌ام، متعلق به محمد عبداللہی، جامعه‌شناس و محقق امور زنان می‌باشد که عبارت‌پردازی اشاره‌شده را در بحث متفاوتی و بیشتر، در چرایی موانع تکوین مشارکت زنان در جامعه آن‌را به رشته‌تحریر درآورده است. برای اطلاع از دیدگاه‌های وی، نک. همان، ص ۳۲.

۱۹. برای اطلاع از جزئیات بیشتری در این باره، نک. سفیری و ایمانیان، جامعه‌شناسی جنسیت، ص ۱۸. و نیز، باید این نکته را یادآوری کرد که نظام عادات اجتماعی به روندهای تاریخی و زمان حال زندگی انسان‌ها ارتباط دارد و معمولاً همراه با جنبه‌های عوامل طبیعی، دو شکل کلی و قابل تفکیک «افتراق جنسیتی» را تشکیل می‌دهد. برای آگاهی، مراجعه شود به:

T. Kermit Hoyenga & Katherine Blich Hoyenga and, "*Gender-Related Differences: Origins and Outcomes*", (Allyn & Bacon; 1st edition, 1993), P 6.

۲۰. تجدد، ش ۳۷، نمره مسلسل ۱۷۳، ص ۴.

۲۱. همان. در جامعه‌شناسی، مباحث دقیقی از ارائه نقش‌ها بر پایه اکتساب (Achievement) نه انتساب (Ascription) ارائه گردیده است. برای مباحث جامعی در این باره، نک: محمدتقی شیخی، جامعه‌شناسی زنان و خانواده (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۰)، ص ۱۷۴-۱۷۳.

۲۲. همان.

۲۳. همان.

۲۴. همان.

۲۵. برای توضیحات ارائه شده در خصوص منزلت اجتماعی نگاه کنید:

Cecilia I Ridgeway, "Gender, Status, and the Social Psychology of Expectations", pp. 175-198 in *Theory on Gender/ Feminism on Theory*, edited by P. England, (New York: Aldine Press, 1993), p179.

۲۶. تجدد، ش ۴۷، نمره مسلسل ۱۸۳، ص ۴.

۲۷. همان.

۲۸. همان، ش ۴۰، نمره مسلسل ۱۷۶، ص ۴.

۲۹. سفیری و ایمانیان، جامعه‌شناسی جنسیت، ص ۱۹۷.

۳۰. تجدد، ش ۳۷، نمره مسلسل ۱۷۳، ص ۴.

۳۱. همان، ش ۴۰، نمره مسلسل ۱۷۶، ص ۴.

۳۲. از مباحثی که جامعه‌شناسی جدید بر آن‌ها تأکید دارد، طرح این سؤال مهم می‌باشد که چرا اکثر جوامع زنان را با سیاست بی‌ارتباط دانسته یا هر گاه از زنان ذکری به میان آمده است بر رفتار سیاسی آنان در قبال با مردان اصالت کمتری قائل شده‌اند؟ برای مثال انتقاد یادشده را در این منبع مشاهده نمایید: پاملا آبوت، و کلر والاس، جامعه‌شناسی زنان، ترجمه منیره نجمه عراقی (تهران: نشر نی، چ ۴، ۱۳۸۵)، ص ۲۴۹.

۳۳. تجدد، ش ۵۸، نمره مسلسل ۱۹۴، ص ۴.

۳۴. باید تصریح داشت، کار فعالیتی است که در طول تاریخ هم‌توسط زنان و هم‌مردان صورت گرفته و از این نگاه، تقسیم کار بر اساس جنسیت به فرآیندی اطلاق می‌شود که وظایف کار به‌عنوان نیروهای تولیدی جامعه بر مبنای ماهیت جنس‌گرایانه افراد تقسیم می‌شود. این تقسیم کار یکی از بنیادی‌ترین شیوه‌هایی است که در آن تبعیض جنسیتی در نهادهای اجتماعی دیده می‌شود. نک. سفیری و ایمانیان، جامعه‌شناسی جنسیت، ص ۲۶-۱۲۵ و نیز، برای آگاهی از اهمیت کار در زندگی اجتماعی زنان، نک. آبوت و والاس، جامعه‌شناسی زنان، ص ۱۷۱.

۳۵. تجدد، ش ۵۸، نمره مسلسل ۱۹۴، ص ۴.

۳۶. جامعه‌شناسانی که به مطالعه وضعیت زنان در کشورهای توسعه‌یافته و در عصر حاضر می‌پردازند، در چهارچوب زندگی سنتی مردسالارانه، نقش زن در تعیین سرنوشت جامعه را بسیار مهم دانسته‌اند که طبیعتاً با معاصر شدن جوامع زنان این نقش روبه‌افزایش خواهد یافت: برای این تحلیل، بنگرید:

Joni Seager and Ann Olsen, "Women in the World: an International Atlas", (London: Pluto Press. 1986), p 7.

۳۷. تجدد، ش ۵۸، نمره مسلسل ۱۹۴، ص ۴.

۳۸. تجدد، ش ۳۷، نمره مسلسل ۱۷۳، ص ۴.

۳۹. از مهم‌ترین اندیشه‌های گفتمان‌اصلاحی، کسب فرصت برابر آموزشی برای زنان و مردان است. به کرات از این موضوع شکوه می‌شود که جنسیت در میزان موقعیت تحصیلی نادیده گرفته شده است و لذا، نتیجه آن بوده که زنان در جهانی زندگی می‌کنند که از مشارکت در ساختار فکری و فرهنگی و سیاسی کنار گذاشته شده‌اند. برای آگاهی بیشتر از این طرزطلقى، نک. تجدد، ش ۳۹، نمره مسلسل ۱۷۵، ص ۴.

۴۰. همان، ش ۳۷، نمره مسلسل ۱۷۳، ص ۴.

۴۱. همان، ش ۴۷، نمره مسلسل ۱۸۳، ص ۴.

مقاله سوم: نوگرایی ادبی: نقد ادبی و نوآوری در شعر

۱. در گفتمان جنبش، عبارت: «تجدد در ادبیات»، به‌مثابه معرفی بخشی از اندیشه و اهداف ایدئولوژی جنبش به‌منظور نوگرایی در ادبیات آمده‌است. از طرفی، قسمت از مقاله حاضر را در پژوهش مستقل دیگری می‌توان مورد مطالعه قرار داد: شهرام پناهی خیاوی، بررسی ماهیت سیاسی - اجتماعی جنبش شیخ‌محمد خیابانی، پایان‌نامه دکتری تخصصی تاریخ، تهران، دانشگاه آزاد واحد علوم تحقیقات تهران (مرداد ماه ۱۳۸۸)، بخش سوم، فصل سوم، ص ۲۷۶-۲۵۸.

۲. برای آگاهی از مباحث مبسوطی در مورد نوگرایی ادبی در سال‌های پیش از مشروطه در آذربایجان، نک. جواد طباطبائی، مکتب تبریز و مبانی تجددخواهی (تهران: انتشارات ستوده، ۱۳۸۵)، ف پنجم و رضا همراز تبریزی، «آذربایجان و مکتب تجدد»، فصلنامه وارلیق، تهران، ۱۳۷۸. و جهت مطالعه ادبیات آذربایجان در این دوره تاریخی، نک. نظامی خودیف، آذربایجان ادبی دیلی تاریخی، رداکتور و کوچورن حسین شرقی سوی‌تورک (تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی راستان، ۱۳۷۷)، اوچونجو بولوم.

۳. خودیف، آذربایجان ادبی دیلی تاریخی، ص ۳۲۵-۳۱۲. پژوهشگر اشاره کرده در این بررسی، استدلال‌های گوناگونی از تحوّل درازمدت در ادبیات ترکی آذربایجانی، در سده‌های نوزدهم و بیستم میلادی را با شواهد و مثال‌های دقیق ارائه می‌دهد. برای آگاهی، نک. همان، ص ۴۰-۲۲۷.

۴. از محققان معاصر، سرور سرودی اصطلاح «ادبیات انقلابی» را با این توضیح ارائه می‌دهد: «ادبیات مشروطه نیز همچون جنبش مشروطه منعکس‌کننده روند توسعه اوضاع فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی ایران در طی قرن نوزدهم میلادی است. چنین پیشرفتی ماحصل هوشیاری سیاسی و ملی بود که منجر به جنبش مشروطه‌خواهی گردید و متعاقباً تغییر در ساختار ادبیات که لازمه آن بود شد» از آنجا که جنبش مشروطه اهدافی انقلابی داشت، لذا ادبیات آن دوره را سخت تحت‌تأثیر قرار داد. برای جزئیات بیشتر از دیدگاه‌های محقق مذکور، نک. سرور، سرودی، «سیر مشروطه‌خواهی در ادبیات»، انقلاب مشروطیت: دانشنامه ایرانیکا، زیر نظر احسان یارشاطر، ترجمه پیمان متین، با مقدمه ناصر تکمیل‌همایون (تهران: امیرکبیر، چ ۲، ۱۳۸۳)، ص ۱۶۴-۱۶۳.

۵. «ای وطنه بذل ایلین نقد جان

ملتی دار اوسته وئرن امتحان

محو اولا موشگلدو بو نام و نشان

قان ايله صفا تاپدی بهار وطن».

بر اساس توضیحات کسروی، این دوبیتی در هنگام مراسم ختم شعبان ۱۳۳۵ ق/ مه ۱۹۱۷ م، رواج یافته و با این وصف، نوعی شعر خلقی می‌باشد که در مواقع ضرور پدیدار می‌شود. نک. احمد کسروی، تاریخ هیجده‌ساله آذربایجان (تهران: امیرکبیر، چ ۱۲، ۱۳۷۸)، ص ۶۸۲. البته، این احتمال که این دو بیت را «عبدالحسین خازن»، شاعر و مرثیه‌سرای مشهور تبریزی سروده نیز وجود دارد که ترجمه فارسی متن کامل سروده شاعر یادشده در پی‌نوشت بعدی آمده است.

۶. تجدد، ش ۱۷ (۲۷ شعبان ۱۳۳۵ ق)، ص ۳.

ترجمه:

شکر خدا وطنمان شاد شده

از قید ظلم، همگی آزاد شده

رفته ستم، مملکت آزاد شده

صفا ز خون یافت، بهار وطن

گلشن وفا شد، همجوار وطن

خوش‌بود، جانمان شود نثار وطن

ای که در راه وطن دادی، جان

برسر دار، مردم تو داد امتحان

نابودی این نامونشان بی امکان

صفا.....

دار زدند شما را، منصوروار

یافت شرافت، همه دارودیار

بستان است این شرف و افتخار

صفا.....

بنگر اثر آه جان سوزمان

هم زده افکار ستم پیشگان

فاش کرده رازهای خائنان

صفا.....

هویدا شده گذشت و ایثارتان

اهل وطن گشته خرم و خندان

قبرهاتان شده رشک و گلستان

صفا.....

از خانم رعنا صمدی فرد (دبیر ادبیات منطقه یک تبریز) که شعر مذکور را در شهریور ۱۳۸۸، به منظور یاری اینجانب در امر تحقیقات، با حوصله و دقت ترجمه کردند بسیار سپاسگزارم. از طرفی، لازم به یادآوری است که تقی رفعت، شعر مشابهی در همان آهنگ، به عنوان سرود هیئت ژاندرمری به زبان فارسی سروده است که قسمت هایی از آن، بدین قرار است:

«... ما همه امروز بصد آهوداد

دور ظلم و ستم آریم یاد

روح شهیدان وطن شاد باد

تا به ابد به آزادی بمان ای وطن

زنده هم بدین شادی بمان ای وطن

پاینده به آبادی بمان ای وطن...».

برای اطلاع از شعر بالا، نک همان، ص ۳.

۷. برای نمونه‌های دیگر، توجه شود به «مارش استقلال» دانش‌آموزان ترک آذربایجانی در دوره تسلط دموکرات‌ها به رهبری خیابانی در این سرزمین:

«پنه‌یتدی اقبال‌میز، حاصل اولدی آمالیمیز

نه‌روشن استقبالمیز، یاشاسون استقلالیمیز

یاشاسون حریت

یاشاسون مساوات...»

ترجمه:

حاصل شده، آلمان رسیده‌باز، اقبال‌مان

چه‌روشن استقبالمان، زنده‌باد استقلالمان

زنده‌باد حریت

زنده‌باد مساوات....

برای شعر فوق‌الذکر، نک. همان، ش ۲۴ (۲۹ رمضان ۱۳۳۵ق)، ص ۲.

۸. در پاورقی شماره ۵ مقاله اول، شرح کوتاهی از زندگی تقی رفعت را ارائه داده‌ایم، درعین حال، منبع تازه تفحص شده ذیل علاوه بر بررسی اجمالی زندگانی رفعت، به توضیح اندیشه‌های سیاسی و ادبی وی می‌پردازد که مطالعه آن مفید به نظر می‌رسد:

Enver Uzun, "Mirza Tagi Ref'et Han", Kapak Derya Davulcu (Trabzon Eser Ofest Matbaacilik Yay, 1 baski, 2017).

۹. تجدد، شماره فوق‌العاده نوروز یونتئیل ۱۲۹۷ش، ص ۲۵.

۱۰. همان، تقی، رفعت، «یک عصیان ادبی»، ش ۷۰ (۱۶ ربیع‌الثانی ۱۳۳۶ق)، ص ۲ و برای ملاحظه مطالب یادشده در یک منبع مطالعاتی، نک. آرین‌پور، از صبا تا نیما: تاریخ ۱۵۰ ساله ادبی فارسی، ج ۲، ص ۴۳۸.
۱۱. برای آگاهی، نک. همان، رفعت، «یک عصیان ادبی» س ۱، ش ۷۰، ص ۲؛ و ادامه همین مقاله در: س ۱، ش ۷۳ (۲۶ ربیع‌الثانی ۱۳۳۶ق)، ص ۲؛ س ۲، ش ۷۴ (۱ جمادی‌الاول ۱۳۳۶ق)، ص ۳-۲ و س ۲، شماره فوق‌العاده نوروز یوننتیل ۱۲۹۷ش، ص ۳۳-۲۵.
۱۲. همان، ش ۷۰، ص ۳-۲ و شماره فوق‌العاده نوروز یوننتیل، ۱۲۹۷، ص ۲۶.
۱۳. در مورد مطلب اشاره‌شده، طرز تلقی نگارنده پژوهش حاضر با اظهارات پژوهش دیگری در این باب شباهت فراوانی دارد. برای اطلاع، قیاس‌کنیدبا: حسن میرعابدینی، «بررسی طرح تاریخ نقد ادبی در ایران»، کتاب ماه ادبیات و فلسفه، ش ۴۵ (تیرماه ۱۳۸۰)، ص ۱۴-۱۳.
۱۴. رفعت «یک عصیان ادبی»، تجدد، س ۱، ش ۷۰، ص ۳-۲ و همین مقاله در: شماره فوق‌العاده نوروز یوننتیل ۱۲۹۷، ص ۲۶.
۱۵. در اینجا، کنایه از طرفداران «مکتب سعدی» می‌باشد.
۱۶. رفعت «یک عصیان ادبی»، همان، س ۲، شماره فوق‌العاده نوروز یوننتیل ۱۲۹۷ش، ص ۲۸. و برای دیگر استدلال‌های رفعت در این باره، بنگرید به همان مقاله: س ۱، ش ۷۰، ص ۳؛ س ۱، ش ۷۳، ص ۳-۲ و س ۱، ش ۷۴، ص ۳-۲.
۱۷. برای آگاهی از نظرات محمدتقی بهار (لقب: ملک‌الشعرا بهار) که در پاسخ به اظهارات تقی رفعت عنوان کرده است، بنگرید: مجله دانشکده، س ۱، ش ۳، ص ۱۱۷. و برای یکی دیگر از مناظره‌های ادبی دانشکده با جریده تجدد، نک. «مکتب تجدد: یک موفقیت مهم مکتب تجدد آذربایجان»، س ۱، ش ۷۹ (۱۸ جمادی‌الاول ۱۳۳۶ق)، ص ۲ و «در جواب تجددخواه»، همان، ص ۳-۲.
۱۸. لنگرودی، تاریخ تحلیلی شعر نو، ج ۱، ص ۶۸-۲۶۴.
۱۹. رفعت، «یک عصیان ادبی»، ش ۷۰، ص ۲.
۲۰. همان، رفعت، «یک عصیان ادبی»، شماره فوق‌العاده نوروز یوننتیل ۱۲۹۷، ص ۲۶.
۲۱. مجله دانشکده، از اول اردیبهشت ۱۲۹۷ تا اوائل اردیبهشت ۱۲۹۸ش، انتشار یافته‌است. برای آگاهی از زندگانی، این مجله و آثار ادبی سردبیر آن، ملک‌الشعرا بهار، نک. اسنادی از مشاهیر ادب معاصر ایران، گردآورنده و پژوهش، علی میرانصاری، دفتر دوم، ملک‌الشعرا بهار، تهران: پژوهشکده اسناد، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۷، ص ۳۵۵-۳۵۴.
۲۲. آزادستان، س ۱، ش ۱، ص ۱.

۲۳. تقی رفعت، «تجدد در ادبیات (۱)»، س ۲، ش ۲۷، نمره مسلسل ۱۶۳ (۲۳ صفر ۱۳۳۸ ق)، ص ۳.

۲۴. محمدعاکف ارسوی (۱۳۵۴-۱۲۹۰ ق/۱۹۳۶-۱۸۷۳ م)، عالم، ادیب و شاعر اصلاح طلب ترکیه می باشد. عاکف، تحصیلات خود را به دو شیوه قدیم و جدید تا سطوح عالی طی نمود و مسئولیت ها و مناصب متعددی را در امپراطوری ترکیه عثمانی در دوران جنگ اول جهانی در مقاومت آناتولی در برابر محاجمان بیگانه به عهده داشت. مدتی نیز، نماینده مجلس کبیر ملی بود. وی، از تکاپوگران برجسته نسل دوم «جنبش اتحاد اسلام» می باشد. هدف اصلی او سازش بین «سنت و تجدد»، با حفظ هویت ها و ارزش های جامعه ترکیه بوده است. سرود ملی جمهوری ترکیه (مارش استقلال) از ابتدا تاکنون، از سرودهای مشهور عاکف می باشد. برای آگاهی بیشتر، نک.

Ersoy. Mehmed Akif, "Safahat: Hakkinı Sesleri Üçüncü Kitap", (Hazırlayan Fazil Gökçek. baski sayısı 2. Dergah yayınlari. 2011), S 19-69.

۲۵. برای این شعرها، نک. محمد عاکف، «ولی الله المشتکی»، تجدد، ش ۲۴ (۲۹ رمضان ۱۳۳۵ ق)، ص ۱ و «محو اولسون... انیست باد یأس و بطالت»، همان، ش ۲۹ (۱۸ شوال ۱۳۳۵ ق)، ص ۱. برای مقایسه شعر اول با متن دیوان عاکف، نک. Safahat, hemen, s 197-198 و برای شعر دوم: hemen, s 194-195.

۲۶. فردیتی که رفعت بر آن تأکید داشت و از مؤلفه های اساسی در ادبیات جدید به شمار می آید، در منتقدانی چون حبیب ساهر و نیما در شعر، جمالزاده و هدایت در داستان دنبال شد. برای آگاهی بیشتر، نک. میرعابدینی، «بررسی طرح تاریخ نقد ادبی در ایران»، ص ۱۴.

۲۷. رفعت «یک عصیان ادبی»، شماره فوق العاده نوروژ یونتئیل، ص ۲۷.

۲۸. آزادستان، س ۱، ش ۱، ص ۲.

۲۹. «تجدد در ادبیات: بمناسبت انتشار مجله ادب»، تجدد، ش ۴۲، نمره مسلسل ۱۷۸، ص ۳.

۳۰. همان، ص ۲.

۳۱. تقی رفعت، «تجدد در ادبیات (۳)»، ش ۳۲، نمره مسلسل ۱۶۸ (۱ ربیع الثانی ۱۳۳۸ ق)، ص ۲.

۳۲. همان.

۳۳. رفعت، «یک عصیان ادبی»، س ۱، ش ۷۰، ص ۳-۲ و ادامه همین مقاله در: س ۱، ش ۷۳، ص ۳-۲ و س ۱، ش ۷۴، ص ۳-۲.

۳۴. تقی رفعت، «تجدد در ادبیات (۱)،» ش ۲۷، نمره مسلسل ۱۶۳، ص ۳؛ «تجدد در ادبیات (۲)،» ش ۳۰، نمره مسلسل ۱۶۶، ص ۴ و «تجدد در ادبیات (۳)،» ش ۳۲، نمره مسلسل ۱۶۸، ص ۲.

۳۵. همان، ش ۲۷، ص ۳.

۳۶. به لحاظ قَلت منابع، از اشعار ترکی رفعت به سبک جدید، مواردی در اختیار نیست. با این حال، وی در مجله آزادیستان با اشاره به سرودن اشعاری به سبک نو در زبان فاخر ترکی، هدف خود را این گونه عنوان می کند: «در چیزهای محدودی که به زبان ترکی نوشته ام خواسته ام صنعت ادبای فرانسوی ها را در زبان (فکرت ها) امتحان کنم... آشنایی که من مدعی نیستم بی نقص و عیب باشد... [در نتیجه] تدقیق و تتبع ادبیات (کلاسیک، رمانتیک و معاصر) فرانسه... یک طرز ادبی جدید متکاملتری را به من تلقین نموده و همیشه خواسته ام آن مکاتبات بیگانه را با سبجیه نژاد خود ممزوج و مخلوط [سازم]...». نک. آزادیستان، ش ۳، ص ۳۲. همچنین، با مطالعه تجدید متوجه می شویم که رفعت اشعارش را با چندین امضا به چاپ می رسانده است، از جمله: تقی، صراف صراف تبریزی و محمد صراف زاده. برای برخی اشعار رفعت با اسامی یاد شده، نک. تقی «تاج گذاری»، تجدید، س ۱، ش ۱۷، ص ۱؛ رفعت «ای ارومی»، س ۱، ش ۲۷، ص ۲؛ تقی: محمد صراف زاده «ای جوان ایرانی»، س ۱، ش ۵۶ (۲۲ صفر ۱۳۳۶ ق)، ص ۳؛ همین شعر، س ۲، شماره فوق العاده نوروز یونتئیل ۱۲۹۷ ش، ص ۲۴؛ صافی تبریزی «غزل»، س ۱، ش ۸۳ (۲۹ جمادی الاول ۱۳۳۶ ق)، ص ۱.

۳۷. رفعت «تجدد در ادبیات: ای ارومی»، س ۲، ش ۲۷، ص ۲.

۳۸. تقی: محمد صراف زاده «ای جوان ایرانی»، س ۱، ش ۵۶، ص ۳ و «تجدد در ادبیات: فریاد آلم»، س ۱، ش ۸۵ (۵ جمادی الآخر ۱۳۳۶ ق)، ص ۱.

۳۹. کاووس حسن لی، گونه های نوآوری در شعر معاصر ایران (تهران: نشر ثالث، چ ۲، ۱۳۸۶)، ص ۲۶-۲۵.

۴۰. «ترقی زبان فارسی در یک قرن،» کاوه، س ۳، ش ۳ (۲۱ مارس ۱۹۲۰ م)، ص ۵-۳.

۴۱. «برخیز!... بامداد جوانی ز نو دمید،

آفاق خهر را، لب خورشید بوسه داد....

برخیز! صبح خنده نثارت خجسته باد!

برخیز! روز ورزش و کوشش فرارسید.

برخیز و عزم جزم کن، ای پورنیکزاد!...

برپاس تن مده... مکن از زندگی امید!..

باید برای جنگ بقاء، نقشه کشید؛

باید، چو رفته رفت، به آینده رو نهاد...».

برای این شعر، نک. تقی: محمد صرافزاده «ای جوان ایرانی»، س ۱، ش ۵۶، ص ۳ و همین شعر: س ۲، شماره فوق‌العاده نوروز

یونتئیل ۱۲۹۷ ش، ص ۲۴

۴۲. «ترقی زبان فارسی در یک قرن، «کاوه، س ۵، ش ۴-۵ (۲۱ مه ۱۹۲۰م)، ص ۳ برای دیگر انتقادهای لفظی روزنامه کاوه به

تجددطلبان تبریز، نک. س ۵، ش ۹ (۱۵ سپتامبر ۱۹۲۰م)، ص ۲ و س ۵، ش ۱۱ (۱۳ نوامبر ۱۹۲۰م)، ص ۳-۴.

۴۳. رفعت در این قسمت مقاله، آشنایی دقیق خود به ادبیات ترکی عثمانی را بیان کرده و می‌گوید که اساس نظرات او بر ادبیات

کلاسیک رومانتیک معاصر فرانسه و دیگر دیدگاه‌های ادبیات غربی بوده است.

۴۴. قصیده میرزا محمود غنی‌زاده به مناسبات نوروز ۱۳۳۶ق/۱۹۱۸م، سروده شده بود. برای قصیده مذکور: کاوه، س ۵، ش ۴-۵

(۲۱ مه ۱۹۲۰م)، ص ۳.

۴۵. برای این شعر، نک. تقی «نوروز و دهقان» تجدد، س ۲، شماره فوق‌العاده نوروز یونتئیل ۱۲۹۷ ش، ص ۴.

۴۶. آزادستان، ش ۳، ص ۳۱-۳۳.

۴۷. «ای ارومی»، تجدد، س ۱، ش ۲۷، ص ۲ و همین شعر: س ۲، شماره فوق‌العاده نوروز یونتئیل ۱۲۹۷ ش، ص ۳۸-۳۹.

۴۸. این سبک، بعدها تحت‌عنوان: «مکتب رفعت» جلوه‌گر شد که از جمله آن، عبارت‌انداز: حبیب ساهر، احمد خرم، تقی برزگر،

یحیی میرزا و دانش آرین پور.

۴۹. میرزا جعفر خامنه‌ای (۱۳۶۲-۱۲۶۶ ش)، یکی از افراد روشنفکر و آزادی‌خواه و مبارز آذربایجان که به ادبیات نوین ترکان

عثمانی نیز آشنایی دقیقی داشت، او در حدود سال ۱۲۹۲ شمسی از شکل معمول اشعار فارسی عدول کرده و قطعه‌های بی‌امضا

با قافیه‌بندی جدید و بی‌سابقه و مضمون‌های نسبتاً تازه انتشار می‌داد. برای یکی از اشعار وی:

«چوبه دار (اتحاف به شهدای حریت)

ای چوب دار، قائمه جور و اعتساف!

ای اژدر گرسنه با اجساد صالحان

از بهر بلع بیگنهان کرده وا دهان

ای شاهد مناظر پر هل و دلشکاف!

ای سربلند کرده عنودانه، پرغور!

هردم بفکر نکبت یک خانواده؛

بیچاره آنکه کوی تواس او فتد عبور،

آغوش گرمش بوصلش گشاده.

آغوش تست مصرع احرار حق پرست؛

صاحب‌دلان بفیض لقاییت نیازمند،

با شوق، سر بر بقیه حکم تو می‌نهند.

از جان خویش در ره حق شسته جمله دست.

در صحنه تا بلند شود پرده آنزمان

چون غزل دست برده ربائی شکار خویش،

لرزد جهان زدهشت این منظر پریش:

یکصیحه، یک تشنج و پس صمت جاودان.

عفریت سان نهاده تو دندان بحلق صید

داری، میان ارض و سما، مدتی نگاه

و آنکه به سخره، باز رها میکنی زقید

غلطد بروی خاک سیه نعش بیگناه!...

جعفر خامنه.

جعفر خامنه «تجدد در ادبیات: چوبه دار»، نک. س ۱، ش ۳۳ (۲ ذی‌قعدة ۱۳۳۵ق)، ص ۲ و برای دیگر اشعار وی، نک. همان،

شماره فوق‌العاده نوروز یونتیل ۱۳۹۷ش. و برای جزئیات بیشتری در مورد شاعر مذکور و آثار ادبی وی، نک. لنگرودی، تاریخ

تحلیلی شعر نو، ج ۱، ص ۹۵-۹۱.

۵۰. برای نمونه، این شعر شمس کسمایی را ملاحظه کنید:

«پرورش طبیعت

» ز بسیاری آتش مهر و ناز

از این شدت گرمی و روشنایی و تابش

گلستان فکرم

خراب و پریشان شد افسوس

چو گل‌های افسرده افکار بکرم

صفا و طراوت ز کف داده گشتند مأیوس...».

آزادستان، ش ۴ (۲۱ شهریور ۱۳۹۹ ش). و برای دیگر اشعار شمس کسمایی با اسامی: «فلسفه امید»، همان، ش ۲، ۱۵ تیر

۱۳۹۹ ش؛ «مدار افتخار»، ش ۳، ص ۳۸ و «مد و محبت»، تجدد، ش ۵۹، نمره مسلسل ۱۹۵، ص ۴.

۵۱. درمورد ابوالقاسم لاهوتی و شعر او با نام «وحدت تشکیلات» که در آن از سبک آزاد پیروی شده است، نک. حسن‌لی،

گونه‌های نوآوری در شعر معاصر ایران، ص ۲۵-۲۴ و لنگرودی، تاریخ تحلیلی شعر نو، ج ۱، ص ۸۶-۵۶.

۵۲. البته، برخی نیز بر این باورند؛ اگرچه ابداع و تحول شعر نو در آذربایجان توسط رفعت انجام گرفت، مع الوصف این تحول با

سرکوب قیام خیابانی گسترش نیافت و لذا، جریان تحول شعر توسط نیما جریان مستقلی به شمار می‌آید. ایرج افشار «جریان‌های

ادبی در مجلات فارسی»، قسمت سوم، مجله راهنمای کتاب، س ۲۰، ش ۱۱ و ۱۲ (بهمن و اسفند ۱۳۵۶)، ص ۴۴۶ و محمد

حقوقی، شعر نو از آغاز تا امروز (تهران: روایت، ۱۳۷۱)، ص ۹۴. با این حال، لازم به ذکر است معتقدان به دیدگاه مذکور عمدتاً

متأثر از احساس حسادت تاریخی به آذربایجان و دیدگاه‌های تنگ‌نظرانه و ناسیونالیسم فارسی‌است، سهل‌است مطالبشان نه تنها

علمی نبوده، حتی توضیح کاملی برای فرضیه‌هایشان ارائه نموده‌اند و این همان موضوعی که در پاسخ به برخی نارسائی‌ها،

پژوهش حاضر قصد تبیین آن را داشته است.

منابع و مآخذ:

الف) منابع اولیه و مطالعاتی به زبانهای فارسی و ترکی آذربایجانی

۱. آبوت، پاملا و والاس، کلر. جامعه‌شناسی زنان. ترجمه منیره نجمه عراقی. تهران: نشر نی، چ ۴. ۱۳۸۵.
۲. آراین‌پور، یحیی. از صبا تا نیما: تاریخ ۱۵۰ ساله ادبی فارسی. ج ۲: آزادی و تجدد. چ ۴. تهران: زوار، ۱۳۷۲.
۳. استوارت میل، جان. کنیزک کردن زنان. ترجمه حسن ریگی. تهران: نشر بانو. ۱۳۷۸.
۴. انقیاد زنان. ترجمه علاءالدین طباطبائی. تهران: نشر هرمس. ۱۳۷۹.
۵. اسنادی از مشاهیر ادب و معاصر ایران. گردآوری و پژوهش علی میرانصاری. دفتر اول. تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۶.
۶. گردآورنده و پژوهش علی میرانصاری. دفتر دوم. ملک الشعراء بهار. تهران: پژوهشکده اسناد سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۷.

۷. افشار، ایرج. «جریان‌های ادبی در مجلات فارسی». قسمت سوم. مجله راهنمای کتاب. س ۲۰. ش ۱۱ و ۱۲. بهمن و اسفند ۱۳۵۶.
۸. بشری دلریش، زن در دوره قاجاریه. تهران. حوزه هنری دفتر مطالعات دینی هنر، ۱۳۷۵.
۹. پناهی خیابانی، شهرام. بررسی ماهیت سیاسی اجتماعی جنبش شیخ محمد خیابانی. پایان نامه دکتری تخصصی تاریخ. تهران. دانشگاه آزاد علوم و تحقیقات تهران. مرداد ماه ۱۳۸۸.
۱۰. «مکتب تحول‌خواهی زنان آذربایجان (۱): جنبش اصلاحی و جامعه زنان؛ نظریه‌های تقی‌رفعت و رفیع امین‌خان». مجله فرهنگی، ادبی و هنری غروب. س ۳. ش ۹. بهار ۱۳۹۷. ص ۸۷-۷۷.
۱۱. «حقوق اجتماعی و مدنی زنان در جنبش شیخ محمد خیابانی (۲): جامعه‌شناسی نخستین گفتمان اصلاحی درباره زنان در ایران». فصل‌نامه علمی پژوهشی تاریخ. س ۵. ش ۱۸. پاییز ۱۳۸۹. ص ۶۶-۴۹.
۱۲. «نظریه‌های تقی رفعت در باب نقد ادبی و نوآوری در شعر». وارلیق. اوچ‌ایلیق دیلی، ادبیاتی و کولتور درگیسی (فصل‌نامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی). ترکیه. آنکارا: ایکینجی دونم. سایی ۴ (دوره دوم. ش ۴. بهار ۱۳۹۵). ص ۳۹-۱۵.
۱۳. جلائی‌پور، حمیدرضا. جامعه‌شناسی جنبش‌های اجتماعی. تهران: انتشارات طرح نو، ۱۳۸۱.
۱۴. حسن لی، کاووس. گونه‌های نوآوری در شعر معاصر ایران. چ ۲. تهران: نشر ثالث، ۱۳۸۶.
۱۵. حقوقی، محمد. شعر نو از آغاز تا امروز. تهران: روایت، ۱۳۷۱.
۱۶. خودیف، نظامی. آذربایجان ادبی دیلی تاریخی. رداکتور و کوچورن حسین شرقی سوی تورک. تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی راستان، ۱۳۷۷.
۱۷. زرین کوب، حمید. چشم‌انداز شعر نو فارسی. تهران: توس، ۱۳۵۸.
۱۸. سرودی، سرور. «سیر مشروطه‌خواهی در ادبیات». انقلاب مشروطیت: دانشنامه ایرانیکا. زیر نظر احسان یارشاطر. ترجمه پیمان متین. با مقدمه ناصر تکمیل همایون. چ ۲. تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۳.
۱۹. سفیری، خدیجه و ایمانیان، سارا. جامعه‌شناسی جنسیت، تهران: جامعه‌شناسان، ۱۳۸۸.
۲۰. شیخی، محمد تقی. جامعه‌شناسی زنان و خانواده، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۰.
۲۱. صفوت، محمدعلی. داستان و دوستان یا تذکره ادبا و شعرای آذربایجان. بی‌جا: چاپخانه قم، ۱۳۲۸.
۲۲. طباطبائی، جواد. مکتب تبریز و مبانی تجددخواهی. تهران: انتشارات ستوده، ۱۳۸۵.
۲۳. عبدالمهی، محمد. زنان در عرصه عمومی: عوامل، موانع و راهبردهای مشارکت مدنی زنان ایران، تهران: جامعه‌شناسان، ۱۳۷۸.
۲۴. فوران، جان. مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سالهای پس از انقلاب اسلامی. ترجمه احمد تدین، تهران: رسا، چ ۲، ۱۳۷۸.
۲۵. کسروی، احمد. تاریخ هیجده‌ساله آذربایجان، چ ۱۲. تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۸.

۲۶. قیام شیخ محمد خیابانی. ویرایش و مقدمه محمدعلی (همایون) کاتوزیان. چ ۲. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۸.
 ۲۷. لاهوتی، ابوالقاسم. دیوان، مسکو، اداره نشریات به زبان های خارجی، ۱۹۴۶.
 ۲۸. لنگرودی، شمس. تاریخ تحلیلی شعر نو، ج ۱. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۰.
 ۲۹. لکهن، لارنس. از مدرنیسم تا پست مدرنیسم، ویراستار فارسی عبدالکریم رشیدیان، تهران، نشرنی، چ ۶، ۱۳۸۷.
 ۳۰. مخبر، عباس. «بررسی وضعیت نظریه ادبی در ایران پسامشروطه». مجله کتاب ماه. ادبیات و فلسفه. ش ۴۴. خرداد ۱۳۸۸.
 ۳۱. میرجعفر پیشه‌وری (جوادزاده خلخالی). سنجش‌های اثربری، اثرلری توپلایان، ترتیب، ترجمه و رداکته‌اندن، احمد امین‌زاده، تقی موسوی، حسین جدی، مصحح لر، رضا توفیقی، محمد قوامی، آذربایجان روزنامه‌سینین نشریه‌سی، ۱۳۴۴.
 ۳۲. میرعابدینی، حسن. «بررسی طرح تاریخ نقد ادبی در ایران». کتاب ماه ادبیات و فلسفه. ش ۴۵. تیرماه ۱۳۸۰.
 ۳۳. همراز تبریزی، رضا. «آذربایجان و مکتب تجدد»، فصلنامه وارلیق تهران، ۱۳۷۸.
- ب) جراید (منابع اولیه):**
۳۴. کسمایی، شمس. «فلسفه امید». مجله آزادیستان، ش ۲. ۱۵ تیر ۱۲۹۹. همان، «مدار افتخار». ش ۳. ۱۵ مرداد ۱۲۹۹ و همان، «پرورش طبیعت». ش ۴. ۲۱ شهریور ۱۲۹۹.
 ۳۵. کلاتری، هاشم. «عالم نسوان، رفیق‌های آینده». مجله آزادیستان. ش ۳. ۱۵ اسد ۱۲۹۹.
 ۳۶. کاوه. به مدیریت سیدحسن تقی‌زاده. برلین. ۱۹۱۶ تا ۱۹۲۲ م. با مقدمه و فهرست مندرجات از ایرج افشار. به‌اهتمام عبدالکریم جریزه‌دار. تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۸۴. مقالات: «ترقی زبان فارسی در یک قرن». ش ۵-۴ (۲۱ مه ۱۹۲۰ م)؛ ش ۵، ش ۹ (۱۵ سپتامبر ۱۹۲۰ م) و ش ۵، ش ۱۱ (۱۳ نوامبر ۱۹۲۰ م).
 ۳۷. مجله دانشکده. صاحب امتیاز و به مدیریت ملک الشعرا بهار. ش ۱، ش ۳.
- *تجدد، صاحب امتیاز شیخ محمد خیابانی، به‌مدیریت ابوالقاسم فیوضات، میرزاتقی رفعت و محمد خیابانی، [سلسله‌مقالات عمومی]:
۳۸. سال اول. ش ۳ (۱۱ رجب ۱۳۳۵ ق)؛ ش ۱۳ (۹ شعبان ۱۳۳۵ ق)؛ ش ۱۵ (۲۰ شعبان ۱۳۳۵ ق)؛ ش ۱۷ (۲۷ شعبان ۱۳۳۵ ق)؛ ش ۱۸ (۲۱ رمضان ۱۳۳۵)؛ ش ۲۴ (۲۹ رمضان ۱۳۳۵ ق)؛ ش ۲۷ (۱۰ شوال ۱۳۳۵ ق)؛ ش ۲۸ (۱۳ شوال ۱۳۳۵ ق)؛ ش ۲۹ (۱۸ شوال ۱۳۳۵ ق)؛ ش ۳۶ (۱۶ ذی‌قعدة ۱۳۳۵ ق)؛ ش ۴۲ (۷ ذی‌الحجه ۱۳۳۵ ق)؛ ش ۷۶ (۸ جمادی‌الاول ۱۳۳۶ ق)؛
- *تجدد، [سلسله‌مقالات تفضیلی]، سال‌های اول، دوم، سوم و چهارم.
۳۹. خامنه، جعفر. «تجدد در ادبیات: چوبه دار». ش ۱، ش ۳۳. ۲ ذی‌قعدة ۱۳۳۵ ق.

۴۰. تقی: محمد صرافزاده. «ای جوان ایرانی». س ۱، ش ۵۶. ۲۲ صفر ۱۳۳۶ ق.
۴۱. تقی، رفعت. «یک عصیان ادبی». س ۱، ش ۷۰. ۱۶ ربیع‌الثانی ۱۳۳۶ ق.
۴۲. «یک عصیان ادبی». س ۱، ش ۷۳. ۲۶ ربیع‌الثانی ۱۳۳۶ ق.
۴۳. «یک عصیان ادبی». س ۱، ش ۷۴. ۱ جمادی‌الاول ۱۳۳۶ ق.
۴۴. «مکتب تجدد: یک موفقیت مهم مکتب تجدد آذربایجان». س ۱، ش ۷۹. ۱۸ جمادی‌الاول ۱۳۳۶ ق.
۴۵. صافی تبریزی «غزل». س ۱، ش ۸۳. ۲۹ جمادی‌الاول ۱۳۳۶ ق.
۴۶. «تجدد در ادبیات: فریاد آلم». س ۱، ش ۸۵. ۵ جمادی‌الآخر ۱۳۳۶ ق.
۴۷. «به نام وطن گرامی». س ۲. شماره فوق‌العاده نوروز یوننتیل ۱۲۹۷ ش.
۴۸. تقی «نوروز و دهقان». س ۲، شماره فوق‌العاده نوروز یوننتیل ۱۲۹۷ ش.
۴۹. رفعت، تقی. «یک عصیان ادبی». س ۲. شماره فوق‌العاده نوروز یوننتیل ۱۲۹۷ ش: ۲۵-۳۳.
۵۰. «زنان انقلابی، تعصب انقلابی یک مادر مکسیکائی». ش ۱۲۸. ۱۷ شعبان ۱۳۳۶ ق.
۵۱. ش ۱۱. نمره مسلسل ۱۴۷. ۳۰ ذی‌قعدة ۱۳۳۷ ق.
۵۲. رفعت، تقی. «تجدد در ادبیات (۱)». ش ۲۷. نمره مسلسل ۱۶۳. ۲۳ صفر ۱۳۳۸.
۵۳. «تجدد در ادبیات (۲)». ش ۳۰. نمره مسلسل ۱۶۶. ۱۷ ربیع‌الاول ۱۳۳۸.
۵۴. «تجدد در ادبیات (۳)». ش ۳۲. نمره مسلسل ۱۶۸. ۱ ربیع‌الثانی ۱۳۳۸.
۵۵. فمینیست. «عالم نسوان: زنان ما». همان، ش ۳۷. نمره مسلسل ۱۷۳. ۶ جمادی‌الاول ۱۳۳۸ ق.
۵۶. «عالم نسوان: نسوان مشهور عالم (۲)». ش ۳۸. نمره مسلسل ۱۷۴. ۲۲ ذی‌قعدة ۱۳۳۸ ق.
۵۷. «عالم نسوان: مادران فردا». ش ۳۹. نمره مسلسل ۱۷۵. ۲۰ جمادی‌الاول ۱۳۳۸ ق.
۵۸. «عالم نسوان: ترقی نسوان اروپا». ش ۴۰. نمره مسلسل ۱۷۶. ۴ جمادی‌الثانی ۱۳۳۸ ق.
۵۹. «عالم نسوان: در تربیه دختران». ش ۴۱. نمره مسلسل ۱۷۷. ۱۱ جمادی‌الثانی ۱۳۳۸ ق.
۶۰. «در تربیت دختران ما». ش ۴۲. نمره مسلسل ۱۷۸. ۱۸ جمادی‌الثانی ۱۳۳۸ ق.
۶۱. «تجدد در ادبیات: بمناسبت انتشار مجله ادب». ش ۴۲، نمره مسلسل ۱۷۸. ۱۸ جمادی‌الثانی ۱۳۳۸ ق.
۶۲. فمینیست. «عالم نسوان: جنگ بین‌المللی و عالم نسوان». ش ۴۳، نمره مسلسل ۱۷۹. ۲۵ جمادی‌الثانی ۱۳۳۸ ق.
۶۳. فمینا. «عالم نسوان: مد». ش ۴۵. نمره مسلسل ۱۸۱. ۱۷ رجب ۱۳۸۸ ق.
۶۴. «عالم نسوان: مد - ۲». ش ۴۶. نمره مسلسل ۱۸۲. ۱۸ جمادی‌الثانی ۱۳۳۸ ق.
۶۵. «عالم نسوان - ۳ - La Mode». ش ۴۷. نمره مسلسل، ۱۸۳. ۴ شعبان ۱۳۳۸ ق.

۶۶. «موفقیت زن از هیئت اجتماعی». ش ۴۸. نمره مسلسل ۱۸۴. ۱۰ شعبان ۱۳۳۸ ق.
۶۷. ش ۴۹. نمره مسلسل ۱۸۵. ۱۷ شعبان ۱۳۳۸ ق.
۶۸. فمینا. «عالم نسوان». ش ۵۰. نمره مسلسل ۱۸۶. ۲۳ شعبان ۱۳۳۸ ق.
۶۹. «عالم نسوان: صنعت و اخلاق -۶». ش ۵۲. نمره مسلسل ۱۸۸. ۱ رمضان ۱۳۳۸ ق.
۷۰. ش ۵۳. نمره مسلسل ۱۸۹. ۱۰ رمضان ۱۳۳۸ ق.
۷۱. فمینا. «بازمدپرستی». ش ۵۵. نمره مسلسل ۱۹۱. ۲۴ رمضان ۱۳۳۸ ق.
۷۲. «عالم نسوان: زنان بزرگ، مادام ویلسن». ش ۵۸. نمره مسلسل ۱۲۹ [تاریخ نشر معلوم نیست].
۷۳. ش ۵۸. نمره مسلسل ۱۹۴. ۱۲ شوال ۱۳۳۸ ق.
۷۴. شمس کسمایی «مد و محبت». ش ۵۹. نمره مسلسل ۱۹۵. ۱۷ شوال ۱۳۳۸ ق.
۷۵. ش ۶۰. نمره مسلسل ۱۹۶. ۲۳ شوال ۱۳۳۸ ق.
۷۶. ش ۳. نمره مسلسل ۱۹۹. ۲۲ ذی قعدة ۱۳۳۸ ق.

ج) منابع انگلیسی و ترکی استانبولی

77. Afary, Janet. "The Iranian Constitutional Revolution, 1911-1906: Grassroots Democracy, Social Democracy, and the origins of Feminism". New York, Columbia university press. 1996.
78. Breedlove S. Marc "Sexual Differentiation of the Human Nervous System". Annual Review of Psychology. 1994.
79. Ersoy. Mehmed Akif. "Safahat: Hakkinı Sesleri Üçüncü Kitap". Hazırlayan Fazil Gökçek. baski sayisi 2. Dergah yayinlari. 2011.
80. Delpy C. "The Main enemy". London: Women's Research and Resource Center. 1977.
81. Freedom, Jane. "Feminism (Concepts in sciences)". Open University press: Bukiingham. Philadephia, 2001, pp. 2-60
82. Hawkesworth, Mary 'Confounding Gender', Signs: Journal of Women in... Bouchard. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1977.
83. Hoyenga, T Kermit & Blich Hoyenga Katherine. "Gender-Related Differences: Origins and Outcomes". Allyn & Bacon; 1st edition. 1993.
84. Mitchell. J and Oakley. A. "What Is Feminism?" Oxford: Blackwell. 1980.

85. Reinherz S. "Experiential Analysis: a Contribution to Feminist Research" in G. Bowles and R. D. Klein (Eds) Theories of Women's studies, London: Rutledge & Kegan poll. 1983.
86. Ridgeway, Cecilia L. "Gender, Status, and the Social Psychology of Expectations." PP. 175-198 in Theory on Gender/ Feminism on Theory, edited by P. England. New York: Aldine Press, 1993.
87. Seager, Joni and Olsen, Ann. "Women in the World: an International Atlas". London: Pluto Press. 1986.
88. Uzun, Enver. "Mirza Tagi Ref'et Han". Kapak Derya Davulcu. Trabzon: Eser Ofest Matbaacilik Yay. 1 baski. 2017.
89. Valentine, M. Moghadam "Hidden from History? Women workers in modern Iran". Iranian Studies. Vol. 33, No. 3/4. Summer fall 2000. pp. 377-401.
90. Wittig M. "One is not Born a Women in Proceedings of the Second Sex Conference". New York: Institute for the Humanities. 1979.